

ב"עיר המצער רמלה"¹ חידוש היישוב היהודי וכישלונו בשנות העלייה הראשונה (תרמ"ה-תרס"ד)

א. הקדמה

העיר רמלה נוסדה בשנת 716 כבירת המחוז הדרומי של ארץ ישראל – גנד פלסטין – בידי מושל לוד סוליימן בן עבד אל-מאלכ, אחי הח'ליף אלוליד לבית אומיה, ולימים ח'ליף בעצמו, על החולות שממערב לעירו, ומכאן נגזר שמה "רַמְלָה" – חול. הודות למיקומה המוצלח, לאקלימה הטוב ולאדמותיה הפוריות הפכה רמלה לעיר מרכזית בארץ ישראל המערבית ולצומת דרכים בינלאומית לסוחרים, לגייסות צבא ולעולי רגל ממצרים צפונה אל הלבנון ודמשק, ומיפו לירושלים וליישובי גב ההר.² במשך רוב שנות קיומה הייתה אוכלוסייתה מוסלמית, ובצדה התקיימו קהילות נוצריות, שומרוניות וקראיות קטנות, ומן המאה העשירית מצויות עדויות על הימצאותם ברמלה של בעלי מלאכה (צבעים) יהודים.³

בימי שלטונו של הח'ליף הפאטימי אל-חאכם התיישבו ברמלה יהודים שברחו מירושלים, ובגניזה הקהירית נמצאו תעודות כתובות עברית וערבית המעידות על קיומה של קהילה יהודית בעיר. עם הכיבוש הצלבני (1099) נטשו רוב תושבי רמלה

* תודתי לד"ר שמעון גת על עזרתו ולגב' זיוה גטריידה, שסייעה לי ככל שנתבקשה ולמעלה מזה.

1. 'רמלה', **חבצלת**, ז' באייר תרנ"א, עמ' 238.
2. נ' לוז, 'רמלה האמיתית – חידוש עירוני בארץ-ישראל – היבטים גאוגרפיים-היסטוריים', **קתדרה** 79, תשנ"ו, עמ' 22-52. על מיקומה של העיר ועל מועד בנייתה ראו: ו' גרן, **תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל**, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 34-37.
3. ראו: מ' שרון, "שבת הגדול", על כתובת קבר מרמלה מן המאה העשירית, **שלם**, א, תשל"ד, עמ' 1-14. ראו גם: ח"מ מיכלין, **בראי הדורות**, תל אביב תש"י, עמ' 78-79 – "נמצא ברמלה חותם אבן שחורה אשר בכתב-כנען מפותחים עליו הדברים האלה: 'עבד הויה (מפורש) דוד מלך'". ראו עוד: א"ד שפירא, 'מכתב מרמלה לירושלים מאמצעה של המאה האחת-עשרה', בתוך: מ' איש-שלום ואחרים (עורכים), **ירושלים – מחקרי ארץ-ישראל**, ירושלים תשי"ג, עמ' קיח-קכב; ש' גת, 'עיר מוסלמית משגשגת – כלכלתה של רמלה בימי הביניים', **קתדרה** 123, תשס"ז, עמ' 39-66.

את העיר, ולאחר הכיבוש הממלוכי נתחדש בה גם יישוב יהודי. על פי ר' אשתורי הפרחי נחשבה רמלה (במאה הארבע עשרה), שנקראה אז 'גת',⁴ בגבולות ארץ ישראל, אולם חגגו בה יום טוב שני של גלויות.⁵

ברוב התקופות שבהן חיו יהודים ברמלה היא שימשה להם מקלט זמני מרדיפות, ולא נתקיימו בה מסגרות קהילתיות יציבות.⁶ לכך תרמה גם השמועה על איסור קדום שלא יתיישבו יהודים אלא בירושלים, בחברון, בצפת ובטבריה.⁷ בעקבות האיסור הזה נמנעו יהודים מלהתיישב ברמלה ובערים ערביות אחרות, אלא שהכלל הזה לא נשמר,⁸ וידוע שהקהילה הספרדית בירושלים רכשה בשנת 1820 בית וחצר ברמלה סמוך לבניין הסראייה.⁹

משכבש איברהים פחה את יפו ב־1831, עלתה חשיבותה על זו של רמלה, שהמודיר (= המושל) שלה הוכפף לקיימאקם של יפו.¹⁰ במחצית שנות השישים של המאה התשע עשרה חוברה רמלה לקו הטלגרף אנקרה-קהיר, והתגוררו בה קונסולים

4. 'בן-צבי, שאר ישוב, ירושלים תשכ"ו, עמ' 316-317; מ' איש-שלום, 'לתולדות היישוב היהודי ברמלה (במאות י"ד-ט"ז)', בתוך: מ' איש-שלום ואחרים (עורכים), 'ירושלים – מחקרי ארץ ישראל ב, ירושלים תשט"ו, עמ' קצה-רא; הנ"ל, 'על ישוב השפלה והשרון בימי הביניים (לייסודה של רמלה)', בתוך: 'אהרוני (עורך), חפירות ומחקרים – מוגש לפרופסור שמואל ייבין, תל אביב 1973, עמ' 194-203. לדעתו קדם לרמלה היישוב היהודי 'תלוליא דפלסטיני', המזוהה עם גת שבארץ פלשתיים, ובשמה האחר, 'חולת המחוז'; שמה תורגם אפוא לערבית. מ' אבי-יונה נוקב גם בשמות גת-רימונים ורמתיים צופים, ראו: M. Avi-Yonah, 'Ramleh', *Encyclopedia Judaica* 13, Jerusalem 1972, p. 1540. ראו גם: ב"צ סגל, 'לתולדות ישוב היהודים ברמלה', ציון ה, תרצ"ג, עמ' יב-יח; ז' גטריידה, 'יהודים ברמלה בסוף המאה ה־19, עבודה סמינריונית, אוניברסיטת תל אביב 1991.

5. ר' אשתורי הפרחי, 'כפתור ופרח, ירושלים תרנ"ז, עמ' תרפג; י"מ סלומון, 'מסע בארץ הצבי', 'יהודה וירושלם: עתונו של ר' יואל משה שאלאמאן תרל"ז-תרל"ח, מהד' ג' קרסל, ירושלים תשט"ו, עמ' 107.

6. ז' וילנאי, 'רמלה – הווה ועבר, רמלה תשכ"א, עמ' 51-80.

7. על פי מסורות שונות קוללה שכם בידי יעקב אבינו, אך למרות זאת התגוררו בה יהודים כבר בשנות השישים של המאה התשע עשרה. ראו: 'מסעות החכם האבי"ר לארץ הקדושה', המגיד, כ"ה באלול תרכ"ז, עמ' 300 [בעיתון עצמו נדפס בטעות 295].

8. על התיישבות יהודים בערים ערביות ראו: ב' גת, 'היישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881)', ירושלים תשל"ד, עמ' 188-191 וטבלת האוכלוסייה היהודית בשכם, שם, עמ' 190. ראו גם את מכתבו של מ' המבורגר, 'הלבנון, י"ד באדר תרכ"ו, עמ' 67-68. המו"ל בהערתו שם, בשולי עמ' 68, מפקפק בקיום החרם ובטוח שכיום אין לו תוקף. לונץ גרס שיהודים לא התיישבו ברמלה כי בסוף האלף החמישי ערערו חכמי ארץ ישראל כי אינה עומדת בתחום ארץ ישראל (א"מ לונץ, 'מורה דרך בארץ ישראל וסוריה, ירושלים תרנ"א, עמ' 83). ראו גם: א"ש הירשברג, 'בארץ המזרח, ירושלים תשל"ז (ד"צ: וילנה תר"ע), עמ' 264.

9. ז' וילנאי, 'אריאל, אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל ח, תל אביב 1980, עמ' 7539.

10. ר' קרק, יפו – צמיחתה של עיר, 1799-1917, ירושלים 2003, עמ' 2-3, 17.

של פרוסיה, של אמריקה, של בריטניה ושל פרס.¹¹ במחצית המאה התשע עשרה, משגברה המצוקה הכלכלית בירושלים, נקראו תושביה היהודים להתיישב גם בערים הערביות, כי יש בהן "סיכוי רב למציאת פרנסה ראויה ממסחר וקניין", אולם היהודים לא נענו לקריאה, משום ש"לגור ביניהם בכפריהם... יהיה בסכנה מאוד... ומי הדר עם נחש בכפיפה", וכן "מיראתם פן ימעט חלקם בכסף הנדבות הנשלח לירושלים".¹²

ערב העלייה הראשונה מנתה אוכלוסיית רמלה כ-3500 נפש, מרביתם מוסלמים ובה שתי משפחות יהודיות,¹³ ובשנת 1922 נמנו בה כ-7400 נפש. תושביה התפרנסו מגידול צאן, חיטה ושעורה, תמרים וטבק, מתעשיית סבון ושמן זית וכן מאירוח עולי רגל ועוברי אורח במנזרים.¹⁴ כמו כן חיו בה עניים רבים.

לעולי העלייה הראשונה ולבאים אחריהם, רמלה לא הייתה מחוז חפץ ומושא געגועים, וחזון עבודת האדמה לא חל עליה. שמה יצא כעיר מפלט לחולים אנושים ולאנשים שגורשו מיפו וממקומות שונים.¹⁵ למרות כל אלה שב ועלה רעיון ההתיישבות ברמלה, והיו שניסו לייסד בה קהילה, אך הניסיון הזה לא צלח, ועם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נעזבה העיר כמעט כליל מיהודיה.¹⁶ בראשית המנדט הבריטי (מפקד 1922) נמנו ברמלה שלושים וחמישה יהודים בלבד. בתוך שנים

11. ג' פין, עתות סופה: עלים מדפתרי הקונסוליה בירושלים משנת 1853 עד 1856, ירושלים תש"ם, עמ' 505. סמוך למועד זה דווח על יחס עויין כלפי יהודי העיר: ל"א פרנקל, ירושלימה, ספר המסע, מהד' אריאל, ירושלים 1999, עמ' 151.

12. מתוך מכתבם של ראשי העדה האשכנזית בירושלים אל מ' מונטיפיורי, ט"ו באב תר"ט, מובא אצל ש' בארון, 'מתולדות הישוב היהודי בירושלים', בתוך: נ"ה טורטשינר ואחרים (עורכים), ספר קלוזנר, תל אביב תרצ"ז, עמ' 303-304; מ' המבורגר (לעיל, הערה 8), עמ' 67-68, בהתאמה.

13. ראש המשפחה האחד פחח (Tikel) והשני סוחר (S.M. Samuel, *Jewish life – (general dealer) in the East*, London 1881, p. 31).

14. כך למשל עברו דרך רמלה עשרות אלפי המאמינים המוסלמים שהשתתפו בזיירה בקבר ראובן. 'השבוע', השקפה 10, י"ב בחשוון תרס"ה, עמ' 3; א' שייד, זכרונות על המושבות היהודיות והמסעות בארץ-ישראל ובסוריה 1883-1889, ירושלים תשמ"ג, עמ' 31-32; י' בן-אריה, 'שנים-עשר היישובים הגדולים בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה', קתדרה 19, תשמ"א, עמ' 138.

15. בכלל אלה גם חולים חסרי ארוכה, גופנית ונפשית. ראו: 'מקרב הארץ', הצבי, כ"ז בתמוז תרמ"ו, עמ' קצה; 'עוד מודיעים מיפו', הלבנון, י"ז באב תרמ"ו, עמ' 63; 'פז', המגיד, כ"ט בסיוון תרנ"ב, עמ' 167.

16. מ' אליאב, אהבת ציון ואנשי ה'ד – יהודי גרמניה וישוב ארץ-ישראל במאה הי"ט, תל אביב תשל"א, עמ' 325, הערה 116. באלול תרע"ז חיו ברמלה חמש משפחות שמנו עשרים ואחת נפש, אך בכל זאת פעלה בה אכסניה יהודית. עיינו: ש' קושניר, בכור מכורה – נתיבו של נער עובד בימי העלייה השנייה, תל אביב תשט"ו, עמ' 144.

אחדות (1931) פחת מספרם לחמישה, ורק לאחר מלחמת השחרור, שבמהלכה שוחררו רמלה והכפרים הערביים סביבה, התחדש בה היישוב היהודי, והוא קיים עד ימינו.¹⁷

אין להתפלא על כך שההיסטוריוגרפיה הציונית התעלמה מהיישוב היהודי ברמלה, והתקופה הנדונה (1884-1904) כמעט שלא נחקרה.¹⁸ ברמלה לא התקיים יישוב קבע, ולכן לא נותרו בה עדויות המעידות על חיי קהילה, ולא ידוע על זיכרונות שכתבו מתיישביה, שכאמור היו יושבי ארעי, לפחות בתודעתם.¹⁹ רוב המידע על תולדות היישוב היהודי בעיר מקורו בדיווחים שפורסמו בעיתונות היהודית באותן השנים,²⁰ אך השפע היחסי של הפרסומים נעוץ במגמותיהם של העיתונים ושל תומכיהם, שדיווחיהם סתרו לעתים זה את זה ולא דייקו בפרטים.²¹ מאמר זה מנסה, אולי לראשונה, לארגן את המידע בנושא זה לכלל תמונה מקפת, ובעזרת המקורות הנוספים להאיר ככל האפשר את התפתחותו של היישוב היהודי בעיר ואת חדלוננו. ראוייה רמלה, המונה כיום כ-66000 נפש, מהם 14000 ערבים

17. ש' אביגור ואחרים (עורכים), **ספר תולדות ההגנה**, א, תל אביב תשט"ו, עמ' 772.
18. בערך 'רמלה' באנציקלופדיה העברית לא, אין כל התייחסות לתקופה הזו, ובספרו של וילנאי (לעיל, הערה 6) הוקדשו לתקופה זו כשני עמודים בלבד, עמ' 81-83.
- בערך 'רמלה' בכל המדריכים והאנציקלופדיות העוסקים בארץ ישראל לא נזכרת התקופה הנזכרת לעיל, וגם כאשר קיים תיאור כלשהו, נתונים רבים בו שגויים. ראו: ס' בן יוסף, **מדריך ישראל החדש**, 9, תל אביב 2001, עמ' 175-177; א' יצחקי, **מדריך ישראל – אנציקלופדיה שימושית לידיעת הארץ**, ירושלים 1979, עמ' 657; י' רפל וא' רפפורט, **אנציקלופדיה לתולדות ארץ-ישראל**, ג, 1986, עמ' 809-810. יוצא מכלל אלה לטובה ספרו של צ' אילן, **אתרי-טיול בארץ-ישראל – מדריך לאיזור המרכז והדרום**, תל אביב תשמ"ג, עמ' 168-171, 177-178, הגם שהוא רצוף אי-דיוקים. ראו גם: י' קלויזנר, **מקאטוביץ עד באזל**, ג, ירושלים תשכ"ה, עמ' 117-118. לסקירה קצרה, כמעט ללא הפניות למקורות, ראו: הנ"ל, **בדרכי ציון: פרקים בתולדות הציונות ותחיית הדיבור העברי**, ירושלים תשל"ח, עמ' 184-190. י' בן-צבי (לעיל, הערה 4) הקדיש לתקופה הנדונה עמוד ורבע, עמ' 320-321. באתר www.telerom.co.il הוקדשו לתקופה שורות אחדות.
19. יוצאים מן הכלל הם: י' ברסלבי (ברסלבסקי), **בנתיבות לא-סלולות אל ידיעת הארץ**, תל אביב תשל"ד, עמ' 113-122, שבו זיכרונות משנה וחצי שהתגורר ברמלה (1905-1906), אך רבים בו אי-הדיוקים; הספר-חוברת: **100 שנים למשפחת טפר**, על השנים 1888-1892, ללא שם המחבר [טל כהן, נינו של שלמה טפר] וללא שנת הוצאה, שמור בארכיון ראשון לציון.
20. עיתון הצבי הרבה לדווח עליו ועל פטרוניו, נסים בכר ועזריאל הילדסהיימר, וכנגדו **חבצלת** לא טמן עטו בקסת חרבה. המידע על היישוב ברמלה בעיתונים **חבצלת**, **המגיד והלבנון** רב יותר מזה של כל אחת מן הערים הערביות האחרות שבהן התיישבו יהודים: לוד, עזה, שכם ושפרעם. גם בעיתוני חו"ל לא נפקד זכרה, ראו להלן.
21. למרות האמור לעיל, רמלה אינה נזכרת בחיבורה המקיף והיסודי של ג' ירדני, **העיתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863-1904**, תל אביב תשכ"ט.

ב"עיר המצער רמלה"

(כשישים אחוז מוסלמים), לחשיפת עברה הקרוב, ככל שהמקורות המעטים מאפשרים זאת.

ב. חקלאות או מלאכה

המצוקה הכלכלית והצפיפות הרבה בקרב יהודי ירושלים במאה התשע עשרה הניעו יזמות להתיישבות חקלאית במקומות שונים ברחבי ארץ ישראל, בעיקר בגליל, אך הן לא החזיקו מעמד ולא היו להן ממשיכים. בעקבות המלחמה בבלקנים (1877-1878), משנסתתמו מקורות החלוקה והמצב הכלכלי הורע, נבחנו מקומות שונים ליישוב יהודים, ובהם גם רמלה וסביבתה הקרובה, אך לא הבשילו לכלל מעשה.²² אחת הסיבות לכך הייתה ההתנגדות הנמרצת שהביעו פרנסי כולל ה"ד נגד החקלאות ונגד המלאכות השונות.²³

בשנת 1881 הוצעו למכירה 1940 דוללאם (= כדונם) ("ארד בייאר איל לימון"), אדמות החווה של המומר מלוויל פ' ברגהיים באבר-שושא הסמוכה לרמלה תמורת 32.5 לירות טורקיות לדונם, וחברי האגודה 'ועד חלוצי יסוד המעלה' – מייסדי ראשון לציון – סיירו בחווה ושקלו לרכשה.²⁴ גם מייסדי המושבה עקרון, לימים מזכרת בתיה, בחנו את אדמות רמלה ליישוב, אולם בקידוח ניסיון למציאת מים הגיעו לאבן קשה, והרעיון נדחה.²⁵

22. כך למשל, כשנודע שמשפחת ברגהיים מירושלים עם הבנקיר סורסוק הרחיבה את גבול אדמתה באבר-שושא, הסמוכה לרמלה בשנת תרל"ט. ראו: לויטננט (קלוד) קונדר (מנהל P.E.F.), 'עבודת האדמה באה"ק', **חבצלת**, ט' בכסלו תרל"ט, עמ' 58-59. ראו עוד: א' בן יהודה, 'מכתב נטר על ישוב ארץ ישראל', **חבצלת**, כ"ז בניסן תרמ"ב, עמ' 185-189 ותגובת כריסטוף הופמן, שם, עמ' 188, בעניין ארבע המושבות הטמפלריות וגרעיני ההתיישבות בביירות, ברמלה ובנצרת.

23. 'שאלת ישוב ארץ ישראל': מכתב מראשי כולל ה"ד בירושלים ה"ו', **הלבנון**, הוספה לגיליון 50, ה' באב תרל"ט.

24. 'מודעה', **חבצלת**, כ"ד באב תרמ"א, עמ' 296; י' גולדמן, 'ירושלים', **הצפירה**, כ"ו בתשרי תרמ"ב, עמ' 309; ז"ד ליבונטין, **לארץ אבותינו** א, תל אביב תרפ"ד, עמ' 53; הנ"ל, 'ייסוד המושבה ראשון-לציון', בתוך: א' יערי (עורך), **זכרונות ארץ-ישראל**, ירושלים תש"ז, עמ' 426. גם יהודים אחרים ניסו לרכוש את השטח הזה, שעמד למכירה גם ב-1887. ראו: ר' קרק וצ' שילוני, 'חידוש היישוב בגזר', בתוך: א' שילר (עורך), **ספר זאב וילנאי**, ירושלים 1984, עמ' 334-336; 'מושבנות יהודה', **הצפירה**, ט' באדר א' תרע"ג, עמ' 1.

25. ראו מכתבו של שמואל הירש אל איזידור לב, 21 בפברואר 1882 [צ"ל 1883], מובא אצל ש' לסקוב (עורכת), **כתבים לתולדות חיבת-ציון וישוב ארץ-ישראל** ב, תל אביב תשמ"ב, תעודה 211, עמ' 83. בתורו אחרי אדמות בתרמ"ג חשב יחיאל בריל גם על אדמות אבר-שושא שעמדו ליפול לידי המיסיון הבריטי. ראו: י' בריל, **יסוד המעלה**, מגנצא תרמ"ג, עמ' 65.

כשהחמיר המצב הכלכלי, בעיקר בירושלים, התרבו הקריאות להכשיר את היהודים לאומנויות, אך רק בודדים שלחו את ילדיהם "לאמנים ללמדם מלאכות שונות המחיות בעליהן" כדי שלא ירעבו ללחם.²⁶ כדי לשפר את מעמדם החברתי ואת מצבם הכלכלי נחלצה 'אגודת כ"ח' (Alliance Israelite Universelle) בסיועה של 'אגודת אחים' (The Board of deputies) הבריטית ופתחה בתרמ"ב את בית הספר 'התורה והמלאכה' בירושלים להכשיר בו בעלי מלאכה.²⁷

באותה שנה נוסדה בירושלים האגודה 'תחיית ישראל', שהציעה כלים ארגוניים וכספיים לעידוד התיישבות חקלאית בארץ ישראל, ולצדה הוקמה אגודת סתרים בשם 'גואלי הארץ' ('כובשי הארץ'), שתכליתה ליישב יהודים במרכזי אוכלוסייה ערבית צפופה בארץ ישראל ובעבר הירדן המזרחי, כדי "להרבות ולזרוע יהודים בכל ערי הארץ הזאת".²⁸ כעבור זמן הציע יחיאל בריל, מו"ל העיתון **הלבנון**, ליישב יהודים ברמלה, "כי מקום יש בה למסחר ולמלאכה ואוירה טוב".²⁹

למהלך המוצע היו כוונות פוליטיות. הוא נועד לזרוע גרעינים ראשוניים להשתלטות יהודית על כל שטחה של ארץ ישראל ולסכל את ניסיונם של הטמפלרים, שרכשו אדמות והקימו 'מאחזים', טחנות קיטור ובתי מלון גם בערים ערביות ושאפו לתקוע יתדות בצפון הארץ ובדרומה.³⁰ מהלך זה בא גם על רקע

26. ל' קונדר, 'עבודת האדמה באה"ק', **חבצלת**, י"ט במרחשוון תרל"ט, עמ' 34. ראו גם: ע"ד ליפשיץ, 'עושי המלאכה מבנ"י בירושלים', **הצבי**, כ"ח בחשוון תרמ"ו, עמ' כג, שלפיו "רוע המצב של עושי המלאכה היהודים בירושלים הרע הרבה להעיר הזאת".

27. י' לנג, 'אליעזר בן-יהודה, מורה לעברית ב"התורה והמלאכה", ירושלים, **קתדרה** 56, תש"ן, עמ' 93-108. כבר בתרנ"א נשתנה המצב וחסרו בארץ נגרים, סנדלרים וחרשי ברזל. ראו: דב קארולונסקי (מכתב מירושלים), 'רוסיא', **המגיד**, ב' באדר ב' תרנ"א, עמ' 85.

28. י' לנג, "לכבוש את הארץ לפנינו מעט מעט": אגודת "תחיית ישראל" 1881-1886, **קתדרה** 112, תשס"ד, עמ' 55-90. ראו: לסקוב (לעיל, הערה 25), עמ' 78. מן הראוי לציין, שרעיון דומה העלה חודשים אחדים קודם לכן א"מ לונץ, והוא היה כנראה מקור השראה ליזמה זו (א"מ לונץ, 'בית מלאכת נייר', **חבצלת**, ד' במרחשוון תרמ"ב, עמ' 20, הערה 2). הרעיון הזה לא צלח, ובשלהי העלייה הראשונה נמנו לא יותר מ-225 יהודים שהתגוררו בקרב כ-160,000 ערבים בשמונה הערים הגדולות (ללא ירושלים ויפו). ראו: מ' קרמר, 'שאלו שלום ירושלים', **השקפה**, ט' בשבט תרס"ג, עמ' 140.

29. י' בריל (לעיל, הערה 25), עמ' 208; הנ"ל, 'שוב ארץ ישראל', **הלבנון**, ר"ח אלול תרמ"ו, עמ' 78-79. בריל מסתמך על **הצבי**, י"ב באב תרמ"ו, עמ' קסו ועל רשימתו של פינס, 'בני תימן והרחבת הישוב', **הצבי**, י"ט באב תרמ"ו, עמ' קנט. הצעה זו העלה בריל כבר בשנת תרכ"ו, בתשובה למכתבו של מ' המבורגר, **הלבנון**, י"ד באדר תרכ"ו, עמ' 68.

30. הטמפלרים הקימו בתי מלון ברמלה (כבר ב-1871), בנצרת, בשכם, בג'נין ועוד. ראו: י' כ"ץ, 'ארוחת בוקר ברמלה: בעקבות גלויה ייחודית ומלון דרכים נשכח על אם הדרך לירושלים', **עת-מול** 197, תשס"ח, עמ' 6-9. ראו גם את דברי גברת למלה בהקמת בית לחם הגלילית, **השקפה**, כ' בכסלו תרס"ז, עמ' 3-4. ראו עוד: י' בן-ארצי, 'המערך הפיזי של מושבות

מציאות קיימת, שבה יהודים ספרדים התיישבו כבר בבית לחם ובשכם.³¹ האגודות 'תחיית ישראל' ו'גואלי הארץ' לא הצליחו לממש את תכניותיהן,³² אך הרעיון עשה לו נפשות נוכח הצורך במציאת מקורות מחיה לעולים העניים שזה מקרוב באו, הסתובבו ברחובות ירושלים ושימשו טרף קל לשליחי המיסיון.³³

בשנת 1885 ביקר בארץ ישראל קלונימוס זאב ויסוצקי, שליח 'חובבי ציון', כדי למצוא פתרונות תעסוקתיים לעולים שלא ניתן היה להציע להם אדמות להתיישבות. בישיבה שקיים בנושא זה, בג' בסיוון תרמ"ה, הציע ד"ר זאב (וילהלם) הרצברג, מנהל בית היתומים בירושלים ומהמקורבים ל'תחיית ישראל', להשתדל ליישב בעלי מלאכה יהודים בערים ערביות. גם דוד מאיר גוטמן, ממייסדי פתח תקווה, תמך בהצעה, אך סבר שנכון יותר לכונן יישוב יהודי חקלאי סמוך לעיר ערבית ולא בתוכה, עד שהערבים הנחשלים יתפתחו ויזדקקו לבעלי המלאכה היהודים.³⁴ ויסוצקי הגיע למסקנה, שאם יהודים יתיישבו בערים ובעיירות כרמלה "שם ימצאו מחיתם", והיהודי, כשם "שמצאה ידו למצוא במלאכתו לחם צר בביאליסטאק, ווילנא ומינסק, כן יעשה ברמלה וכו'".³⁵ מן הראוי לציין, שעד כה ניסיונות התיישבות משפחות יהודיות בעזה ובשפרעם לא עלו יפה.³⁶ את הסיבות

הטמפלרים ומקומו בנוף ארץ-ישראל (1869-1914), בתוך: 'בן-אריה ואחרים (עורכים).

מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-יישובית של ארץ-ישראל ב, ירושלים תשנ"א, עמ' 73-94.

31. ראו דבריו של דוד יודילוביץ' אל זאב דובנוב, ד' לחודש זיו 1815, מימים ראשונים א ג, 1934, עמ' 51, שעל פיהם שתיים עשרה משפחות ספרדיות מתגוררות בשכם, וחשוב שישתקעו בה גם אשכנזים. כעבור שנה דיווח על העזרה הנדרשת לעשר משפחות ספרדיות ולשתיים-שלוש אשכנזיות הנתמכות בסך 12 נפוליון לשנה לשכירת שר"ב ומלמד ('שכם', חבצלת, ד' בניסן תרמ"ו, עמ' 230). ראו גם את כתב השליחות למ' נסים אדהאן מאת ר"מ פאניז'ל, נ' ברוך וי"ש אלישר, ח' באייר תרמ"ו, מובא אצל פ' גרייבסקי, 'ע"ד הישוב בשכם', זכרון לחובבים הראשונים וטובי עסקני הצבור לעדת הספרדים בירושלם יד, תרפ"ח (נדפס מחדש: ירושלים תשנ"ב-תשנ"ד, כרך ב, עמ' 183-184).

32. האגודה מימנה את אחזקתם של הביל"ויים חברי האגודה 'שה"ו' (שיבת החרש והמסגר), שלמדו מקצועות שונים כשוליות אצל בעלי מלאכה נוצריים בירושלים (לנג, לעיל, הערה 28).

33. המיסיונרים הצליחו ליישב יהודים בהרטוב. ראו: 'לנג, המאבק בפעילות המיסיון בראשית העלייה הראשונה (1882-1884) והשתקפותו בעיתונות הירושלמית', קתדרה 80, תשנ"ו, עמ' 63-87. ראו גם את סדרת רשימותיו של ע"ד ליפשיץ, 'עושי המלאכה מבני בירושלם', הצבי, כ"א בחשוון תרמ"ו, עמ' יט; כ"ח בחשוון תרמ"ו, עמ' כב.

34. ק"ז ויסוצקי, קבוצת מכתבים שנשלחו לאנשי שם בענין ישוב ארץ-ישראל, ירושלים תשמ"א, עמ' 118; ש' לסקוב (עורכת), כתבים לתולדות חיבת-ציון וישוב ארץ-ישראל ג, תל אביב תשמ"ד, תעודה 606, עמ' 323.

35. 'עזרת סופרים: חיפור, המליץ, י"ט באדר ב' תרמ"ו, עמ' 323-325.

36. מפ"ז, 'שפרעם', הצבי, כ"ו בניסן תרמ"ו, עמ' קב-קג; א"ר מלאכי, 'כפר עם - שפרעם', בתוך:

לכישלונות הללו, מלבד תנאי חייה הירודים של האוכלוסייה הערבית,³⁷ תלו בחוסר יכולתם של היהודים יוצאי אירופה להסתגל לתנאי החיים בסביבה ערבית בלא ידיעת השפה והכרת אורחות חייה של האוכלוסייה. לאלה נוסף הקושי לנהל חיי קהילה בהיעדר 'כלי קודש' (שוחט, מלמד, בעל תפילה וכו'), בית כנסת, מקווה, חדרי לימוד ושאר פריטים נחוצים. בהבינו שאין סיכוי של ממש להיאחזותם של עולים אשכנזים בערים ערביות, הטיף יחיאל מיכל פינס, ממייסדי 'תחיית ישראל', להקצות מכספי החלוקה ומכספי 'חובבי ציון' ליישוב רוכלים ובעלי מלאכה מילידי הארץ דווקא בערים הערביות,³⁸ והציע ליישב בהן גם את מאתיים העולים שהגיעו מתימן לירושלים ולא מצאו בה מקורות מחיה.³⁹ לדעתו, המקצועות שהתמחו בהם בתימן כגון: צורפות זהב, כסף ונחושת, תפירת בגדים מעורות כבשים ואריגה, ועובדת היותם רוכלים שהורגלו לסחור בתוצרתם בין הכפרים והעיירות, יאפשרו להם להשתלב בנקל בערים הללו. הם הורגלו להסתפק במועט ואינם זקוקים ל'כלי קודש', כי הם בעצמם חזנים, שוחטים ומלמדי תינוקות. ברם, פינס הזהיר שאין להציף את העיירות והכפרים הערביים בבעלי מלאכה רבים מדי, ושאינן ליישב בהם פחות מעשר משפחות.⁴⁰ הצעתו של פינס לא נתקבלה,⁴¹ אך יזמה חדשה מאותו בית מדרש כבר קרמה עור וגידים.

א' ריינר וח' בן-שמאי (עורכים), **מנגד תראה – אסופה ממאמרי א.ר. מלאכי בענייני ארץ-ישראל**, ירושלים תשס"א, עמ' 518-525. על היישוב היהודי בעזה בתרמ"ב ראו: בריל (לעיל, הערה 25), עמ' 209. על פי מכתבו של הרצברג ואישורו של בן יהודה (**הצבי**, ז' בחשוון תרמ"ו, עמ' יא), בתרמ"ד לא היה עוד יישוב יהודי בעזה, והאיש שהבטיח להחזיק מכונת טחינה בעיר עזה לא עשה כן. על פי עדות אחרת חיו בעזה באותה העת שישה עשר בעלי בתים, שלהם מקום תפילה ושני ספרי תורה (ס' מני, 'מסע לעזה', **הצבי**, ה' בכסלו תרמ"ו, עמ' כז; ש' רובינשטיין, **מבט על הקהילה היהודית בעזה 1870-1929 – מכתב אליהו אבן טוב אל יצחק בן-צבי**, 20.8.1942, ירושלים 1995; ח' הוברמן, **שורשים בחולות – סיפור ההתיישבות היהודית בחבל-עזה**, נצרים תשס"ה, עמ' 17-19). ראו עוד: מ' אלקיים, **40 שנות יישוב יהודי בעזה – באר-שבע והקמת חוות רוחמה**, רמת גן תשנ"ה.

37. כנראה היה עודף בסנדלרים גם בירושלים; ראו מודעת הסנדלר חיים צבי מבריסק, שלמד בפריס והביא עמו המצאה ודבק מיוחד וכו', **הצבי**, כ"ב בסיוון תרמ"ח, עמ' 6.

38. 'סחר הארץ', **הצבי**, ט"ז באייר תרמ"ה, עמ' קיד.

39. ארבעים משפחות מצנעא הגיעו לירושלים לפני הפסח ולא מצאו בה מקורות קיום – 'ירושלם', **חבצלת**, ז' באייר תרמ"ח, עמ' 181.

40. 'בני תימן והרחבת הישוב', **הצבי**, י"ט במנחם אב תרמ"ו, עמ' קסט. על ניסיונות יישוב עולי תימן ראו: י' ניני, 'עולי תימן בארץ-ישראל בשנים תרמ"ב-תרע"ד', **קתדרה** 5, תשל"ח, עמ' 73-60.

41. בעניין ההתנגדות להצעת פינס ראו את המכתב שנשלח לעורך עיתון **הצבי** בחתימת יהודה חוטר כ"צ ועוד ארבעה מעולי תימן, 'אל כבוד עורך הצבי', **הצבי**, ג' באלול תרמ"ו, עמ' קעה.

ג. חידוש היישוב היהודי ברמלה – שלב א

נסים בכר⁴² – מייסדו של בית הספר 'התורה והמלאכה' ומנהלו, וממייסדי 'תחיית ישראל' – ניסה להוציא את הרעיון אל הפועל.⁴³ הוא גייס כספים ממקורות שונים ובחר ליישב ברמלה צעירים יהודים מבית ספרו, בהניחו שקרבתה למושבות ראשון לציון ועקרון תבטיח להם פרנסה. מקובל לתארך את ראשית יישובם של תלמידי בכר ברמלה בשנת תרמ"ו,⁴⁴ אך מטיטוטת ה'קול קורא' שניסח דוד ילין, מורה בבית ספרו של בכר, מתחוור שהמהלך החל בשלהי שנת תרמ"ה (1885), אך עבר זמן עד שהחלו להתפרסם ידיעות על היזמה בעיתונות היהודית.⁴⁵

בכר שכר מבנה ברמלה למשך שנה (מקיץ תרמ"ה ועד ל'מוחרם' בשנה הבאה) בסכום של שנים עשר נפוליונים ושלח לשם שני נגרים ושני סנדלרים צעירים,⁴⁶ וכן נגר אומן שיגור עמם וילוה אותם במשך חודשים אחדים.⁴⁷ בכר בא בדברים עם בוריס אוסובצקי, פקיד הברון בראשון לציון, שהבטיח לבוא בעצמו או לשלוח בא כוח מטעמו מדי יום ביומו, כדי ללוות את קליטתם ולפקח עליהם.⁴⁸

42. נסים בן אליעזר בכר (ירושלים 1848 - ניו יורק 1931) היה מורה ומנהל במוסדות כ"ח. שב ירושלים מקושטא ב-1882 לנהל את בית הספר 'התורה והמלאכה' ובמקביל שימש כבא כוחה של כ"ח בארץ ישראל, כאיש אמונו של הברון רוטשילד וכעסקן ציבור חשוב בעדה הספרדית עד צאתו לארצות הברית בתרנ"ז. בערכו אצל מ"ד גאון, **יהודי המזרח בארץ ישראל**, ב, ירושלים התרצ"ח, עמ' 159-151 לא נזכרת פרשת רמלה הנידונה להלן. כך גם בערכו אצל ד' תדהר, **אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו**, תל אביב 1947-1971, עמ' 75-76, ובעקבותיו גם בספרו של ש' הרמתי, **שלושה שקדמו לבן-יהודה**, ירושלים תשל"ח, עמ' 84-134 (על בכר).

43. במאמרו 'העברים והערבים' שפורסם, כנראה, בג'זאיש כרוניקל, צידד בכר בטיפוח יחסי שכנות טובה עם הערבים והמליץ להכניס את ילדיהם לבתי הספר היהודיים; ראו: גאון (לעיל, הערה 42), עמ' 155.

44. ראו למשל: מ' אליאב וח' הראל (עורכים), **ספר העלייה הראשונה**, ב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 160, הקדמה לתעודה 85. וילנאי (לעיל, הערה 6) אינו נוקב בתאריך ייסודה של רמלה.

45. טיטוטת ה'קול קורא', כ"ט באלול תרמ"ה (9.9.1885), אצ"מ A.135/110/2. ראו: 'הצופה לבית ישראל', **הצפירה**, כ"ד באב תרמ"ו, עמ' 4, המסתמך על פרסומי העיתונים הצרפתיים *Archives Israelites* (בספרייה הלאומית לא נמצאים גיליונות השנה השש עשרה – 1886) ו-*Universelle Israelite*. לא נמצא כל אזכור לפרשה בראשיתה בביולטינים שפרסמה כ"ח. ראו: *Bulletin de Lalliance Israelite universelle*, לשנים 1885-1887.

46. מתלמידיו של שיימא הסנדלר, שלימד רצענות בבית הספר למן פתיחתו ועד 1896 (**הצבי**, י"ב באלול תרנ"ו, עמ' 4), ושל מ' ג'קסון המורה למכניקה.

47. ח' חיסין, **מרשומות אחד הביל"ויים**, ש' לסקוב (איסוף מקורות, תרגום ועריכה), ירושלים תשנ"א, עמ' 175 (על פי רישום מיום 30 באפריל 1887, נשלחו לרמלה חייטים וסנדלרים).

48. בשל מצב בריאותו ביקש אוסובצקי להתגורר ברמלה וממנה לנהל את ראשון לציון ואת עקרון; ראו: ארלנגר אל הירש, 20.3.1885, לסקוב (לעיל, הערה 34), תעודה 567, עמ' 223.

בכר ייעד את ארבעת תלמידיו לחיל חלוץ, מתוך כוונה שלאחר שימצאו "די מחיתם בעיר הזאת אשר אין בה בעלי מלאכה מצויים", יישב בעלי מלאכה גם בערים ובכפרים אחרים.⁴⁹ הוא התכוון לשלוח לרמלה עוד שישה צעירים מבית ספרו, כדי שיוכלו לקיים תפילה במניין,⁵⁰ ואכן כעבור זמן קצר שלח בכר בחשאי לרמלה עוד בעלי מלאכה, הפעם גם נשואים, ושיכן אותם ב'חצר היהודים'.⁵¹ עד מהרה דווח שהתושבים החדשים שמחים ושאיין יום שבו אין הם מתפללים במניין, הואיל ורמלה סואנת ויהודים רבים עוברים דרכה מדי יום.⁵²

כבר בשלב זה נחלקו הדעות בין אלה שראו בבכר ממשיכו של קרל נטר 'האגדי', מייסד החינוך בארץ ישראל,⁵³ לבין אלה שחשדו בטוהר כוונותיו וריננו עליו שמשך ב'חבלי נועם' את הצעירים לרמלה, וכאילו היישוב ברמלה אינו אלא אוסף של ילדים אחדים מתלמידיו שהושיבם במקום, כדי שיהיה לו פתחון פה לבקש נדבות, ואת הכספים הללו הוא לא ישקיע ברמלה.⁵⁴

בביקורם הראשון בארץ ישראל (1887) התעכבו הברון רוטשילד ופמלייתו ברמלה והתרשמו לטובה מניסיונו של בכר, ובהגיעם לירושלים תרמה עדה, רעייתו של הברון, אלף פרנק לבית ספרו.⁵⁵ בכסף הזה רכש בכר, בהסכמתה, שטח אדמה

49. ראו עדותו של י"מ פינס, ממייסדי האגודה, במאמרו 'רחובות', **הצבי**, י"ב במנחם אב תרמ"ו, עמ' קסג, כשהציע ליישב יהודים גם ברמאלה; אס"ף, 'ירושלים' (מכתב למו"ל הלבנון), **הלבנון**, כ"ד באב תרמ"ו, עמ' 69-70, כתגובה על הביקורת שנמתחה על בכר בכתב העת **השולמית** 29, תרמ"ו.

50. בבית ספרו של בכר למדו תלמידים מגיל 8 ועד גיל 20, ראו: *Bulletin de L'alliance Israelite universelle* לשנת 1885-1886, עמ' 36; 'הדרכים שבהן המלאכה נקנית בארץ-ישראל', **הצבי**, ה' במנחם אב תרמ"ו, עמ' קנט-קס.

51. ביניהם שני נגרים, שני חייטים ושני רצענים ('דברי ימי השבוע', **הצבי**, כ"ח בניסן תרמ"ז, עמ' כח). בכר תכנן להוסיף שני חרשי ברזל וסתת (גוטמן?) בעלי משפחה. אחד מהנגרים אירס אישה באותו שבוע. בהמשך נודע לבכר שיושבי רמלה הנוצרים והמוסלמים שמחים ביהודים, והוא יזם מהלך דומה גם בערים ערביות אחרות. על חצר היהודים ש"הכל יודעים היכן היא" [!?!] ראו: ד' יודילוביץ, 'רמלה', **הצבי**, י"ד באלול תרמ"ז, עמ' צב; 'באה"ק', **המליץ**, ז' בניסן תרמ"ח, עמ' 568.

52. 'מרמלה מודיעים', **הצבי**, י"ב במנחם אב תרמ"ו, עמ' קסו.

53. קרל (יעקב) נטר (1826-1882) היה מייסד בית הספר החקלאי מקווה ישראל. על הצלחתו של בכר במקום שנטר נכשל בו ראו: 'הצופה לבית ישראל', **הצפירה**, כ"ד באב תרמ"ו, עמ' 4. המחבר היה מודע לביקורתם של האורתודוקסים על בית ספרו של בכר, שבטעות נזכר כבית הספר של ליונאל רוטשילד, הוא 'אוולנה דה רוטשילד' שניהלה פורטונה, אחותו של בכר.

54. ב"צ נתנזון, 'מעשה נסים', **הלאָמי**, ט"ו בסיוון תרמ"ט, עמ' 5.

55. היה מי שטען ששבועיים לפני ביקורו של רוטשילד בירושלים הוא שכר בעלי מקצוע והעסיקם זמן קצר בבית ספרו כדי להרשים את הפמליה (הירושלמי, 'מסתרי ירושלים', **הלאָמי**, כ"ח באייר תרמ"ט, עמ' 3).

ב"עיר המצער רמלה"

ברמלה לבניית בית מגורים ובית מלאכה, כדי לחסוך בעלות ההשכרה הגבוהה, וגם שלח יהודי לפתוח בעיר בית אוכל לצעירים ולאורחים, שימש גם כמלון אורחים.⁵⁶ סמוך לביקורו של הברון ביקר ברמלה זיגמונד זימל, נציג לשכת 'בני ברית' בברלין, והבטיח לסייע להרחבת היישוב היהודי בה. בעקבותיו ניסח דוד ילין מכתב אל הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר ובו ביקש את עזרת יהודי גרמניה, אך זו התעכבה.⁵⁷

מהלכיו של בכר ברמלה, הסכום הנכבד שמסר הברון רוטשילד ותרומתו הצנועה של הרב ד"ר יעקב אריה (אדולף) סלוונדי,⁵⁸ לא הספיקו לבסס את היישוב היהודי ברמלה. אליעזר בן יהודה, שנאבק בשיטת החלוקה והאמין בצורך ביישוב יהודים בקרב הערבים, הציע בעקבות פינס לנצל את כספי החלוקה הקטנה לשם כך, וטען ש־15000 פרנק בשנה יאפשרו ליישב ברמלה כעשרים משפחות מדי שנה.⁵⁹ לדבריו, בכר מתקשה לייצב את היישוב עקב חוסר במשאבים, אבל ליזמתו יש כבר ממשיכים, ובעלי מלאכה הגיעו למסקנה שרצוי להם להתיישב מחוץ לירושלים.⁶⁰ הוא הודה שקיימים קשיים לא מעטים לביסוסו של היישוב ברמלה, בעיקר בשל ההרגל רב השנים להיעזר בבעלי מלאכה מיפו: נשות רמלה העשירות מורגלות לתפור ביפו, והעניות מסתפקות במוצרים הפשוטים של חייטי העיר, ולפיכך יש להתאזר בסבלנות ולשנות את גישתן.⁶¹

56. ד' יודילוביץ', 'אזיען', המגיד, ג' בסיוון תרמ"ז, עמ' 160. על פי לונץ (לעיל, הערה 8), תרם הברון כסף לבית כנסת (מובא גם אצל ר' אהרנסון, **הבארון והמושבות – ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בראשיתיה, 1882-1890**, ירושלים 1990, עמ' 89). בעיר פעל כבר מלון שהיה שייך לגרמני. ראו עדותה של איטה ילין (בתו של י"מ פינס), 'בית יחיאל מיכל פינס בירושלים', בתוך: **זכרונות ארץ-ישראל** (לעיל, הערה 24), עמ' 403. ראו גם: י"ש אלישר, 'ראשית התחדשות היישוב היהודי ביפו', שם, עמ' 146; א"נ, 'רמלה', **הבצלת**, י"ב באייר תר"ן, עמ' 211-212.

57. ד' ילין אל ע' הילדסהיימר, ו' בתמוז תרמ"ז, אצ"מ A153/110/2, נדפס בתוך: י' קלויזנר (עורך), **כתבי דוד ילין**, ד, ירושלים תשל"ו, איגרת 28, עמ' 40-41 (מובא במלואו להלן, נספח א).

58. במאי 1887 שלח סלוונדי (1837-1914) לבכר 990 מרק, מהם 240 מרק עבור רמלה (דברי ימי השבוע, **הצבי**, ח' באב תרמ"ז, עמ' עו). אף שתרומה זו לא הספיקה לביסוס היישוב היהודי ברמלה, בכל זאת טען א' בן יהודה, שבכר כונן את היישוב בעזרת סלוונדי (דברי ימי השבוע, לעיל, הערה 51).

59. 'החלוקה הקטנה', **הצבי**, כ"ג בתמוז תרמ"ז, עמ' ע; 'שופר לבית ישראל, החלוקה הקטנה', **הצבי**, כ"ח באב תרמ"ז, עמ' עג; 'ועד כל הכוללים', **הצבי**, י"ד באלול תרמ"ז, עמ' צג.

60. 'דברי ימי השבוע', **הצבי**, ו' באלול תרמ"ז, עמ' פז.

61. 'דברי ימי השבוע', **הצבי**, י"ד באלול תרמ"ז, עמ' צא.

באביב תרמ"ח פרסם נסים בכר בהמליץ דין וחשבון על היישוב היהודי ברמלה,⁶² ועל פיו במתחם היהודי שייסד מתגוררות עשרים ותשע נפשות, ביניהן שבעה בעלי מלאכה ושני חנוונים, ונוסף להם שבעה חנוונים מיפו שהתיישבו בעיר קודם לכן והמתינו לבניית המקווה כדי להביא לשם את משפחותיהם. בכר שיבח את סלוונדי על תמיכתו הכספית הנדיבה (באפריל 1887), שבאמצעותה נבנה במקום "בית חרשת ברזל", ועל סכום כסף נוסף שתרום על מנת לפתוח פונדק (רעסטוראציאן). הוא מסר את ניהול הפונדק לאדם בא בימים בשם ע' גוטמן, שהכול נשמעים לו, אך בשל מחסור בכסף מוקם הפונדק בתוך העיר ולא על דרך המלך כפי שראוי היה לעשות. לפי אותו התיאור, בחדר אחד מתגוררת משפחתו והחדר השני משמש מסעדה לעוברים ושבים ולאכרי המושבות, הבאים לשוק של רמלה ולנים במקום מדי פעם. כיוון שהפרנסה מהפונדק הייתה מועטה נאלץ גוטמן לעבוד כחוצב אבנים והותיר את ניהול הפונדק לרעייתו.⁶³ בספטמבר 1887 שלח סלוונדי 300 מרק לבניית מקווה וסכום נוסף לרווחת המתישבים, ועל פי אותו הדיווח הגיע שוחט לעיר ממזכרת בתיה פעמיים בשבוע, והקהילה הזעירה התפללה מדי יום בחדר שיועד לכך, שבו גם ספר תורה.

תחילה העמיד בכר לבעלי המלאכה חדר אחד ששימש להם כחדר אכילה וכמקום לינה, אך כיום נהנים בעלי המלאכה מחדרי מגורים, מחדרי עבודה ומכלי עבודה מתאימים. פרנסתם של חרשי הברזל עדיין בעייתית, כי אין דורש לעבודתם, ולעומתם הנגרים עסוקים מאוד בעיקר בבניין, כי אין דרישה עדיין לרהיטים. הסנדלרים מתקינים נעליים לאכרי המושבות ולתלמידי 'מקווה ישראל', ואילו החייטים עושים חיל כי תוצרתם נקנית. כדי להעמיד חדר עבודה לכל בעל מלאכה נחוצים עוד שני חדרים לפחות, אך בלא סכום מובטח לא יתחילו בבנייה.

למרות תמונת המצב האופטימית הזאת היישוב היהודי ברמלה לא האריך ימים, ועם צאתו של בכר לחו"ל נטשו אותו רוב מתיישביו. כישלוננו הצורב של היישוב ברמלה נפל כפרי בשל לידי יריביו של בכר, שעטו עליו כמוצאי שלל רב ונפרעו ממנו על דרך התנהלותו למן שובו לירושלים בפסח תרמ"ח.⁶⁴

בן יהודה נחלץ להגנתו של בכר, פטרונו. הוא הודה שהיישוב ברמלה בוטל מפני "משגות אחדות" ומסיבות הכרוכות בכל התחלה, אך ציין שזהו ביטול זמני. לדבריו,

62. 'באה"ק', המליץ, י"ג באייר תרמ"ח, עמ' 845-846. שב ונדפס בתוך: ספר העלייה הראשונה (לעיל, הערה 44), תעודה 85, עמ' 160-161. הדברים מובאים שם תחת הכותרת "נסים בכר!" בהקדמתם לתעודה ייחסו העורכים בטעות את ה'קול קורא' שנזכר לעיל לשנת 1886.

63. לא נמצאו פרטים על גוטמן וייתכן שהכוונה לטפר. ראו להלן, הערה 77.

64. בכר נסע לשאת אישה לאחר פטירת רעייתו. היריבות נגדו החלה עם פתיחת בית הספר שלו בתרמ"ב והמשיכה מאוחר יותר בגין עניינים שונים כגון פרישתו מהחברה 'עזרת נדחים' ועוד.

כבר לפני שנה רכש בכר שטח אדמה לבנות עליו מבנים אחדים כדי לשכן בהם את המשפחות שתסכמנה להתיישב ברמלה, אך בשל נסיעתו ומחוסר ממון התעכבה הבנייה, ובקרוב יבנו שם מבנה, מקווה כשר וחדר תפילה.⁶⁵ בכר אכן השיג מאלהיה שייד, בא כוחו של הברון רוטשילד בארץ ישראל, 1500 פרנק עבור מקווה ובית כנסת,⁶⁶ אך הביקורת על התנהלותו הכושלת לא שככה.

אלעזר רוקח, יריבו של בכר, טען שרמלה הוא "ישוב של איזה נערים שובבים אשר אמרו בעלי פינה בישראל ליסד שם, פרח כלו באויר, הנערים ננערו משם, ובעלי המשפחה האחת ר' אליעזר אשר הושיבו שם, גם הוא ומשפחתו כבר יצאו וידיהם על ראשם. ולא יחסר עתה, כי אם דאגה אחת וקשה היא עד למאד, מי ומי ירחץ שם בהמקוה אשר תבנה אי"ה מהכסף שטובי המאספים אוספים לשם זאת". רוקח הציע שהכסף הזה יושקע במקווה ביפו.⁶⁷ מדיווחו של פישל רוזנצווייג⁶⁸ עולה, כי באביב תרמ"ט עוד התקיים יישוב קטן ברמלה, שהחל בו בכר, אך מקווה "לא היה ולא נברא אלא משל היה, ורק במעשה 'נסים' הם עומדים נזכרים ונעשים". לטענתו, בכר אינו אלא "צינור ומכונה המריק כיסי נדיבים אל צלחת", וראוי גם לדעתו להפנות את הכספים הללו ליפו, שיש בה בית הכנסת אורחים, שמראשית השנה ועד היום מצאו בו מחסה יותר מחמישים יהודים, ועדיין מתגוררות בו עשר נפשות מאחינו.⁶⁹

הביקורת על אחריותו של בכר לכישלון הוחרפה בסדרת רשימות צולפניות, שבהן הוא הוקע כ"דירעקטאר" אכזר המתעמר בתלמידיו ובמוריו, עושה כטוב בעיניו בתרומות המגיעות לידיו ומדווח דיווחי כזב למעסיקיו בפריס.⁷⁰ לטענת הכותב, יעקב מוהילנסקי,⁷¹ בכר הבין ש'בטלני' ירושלים שונאיו יסרבו להתיישב ברמלה לפני

65. 'דברי ימי השבוע', **הצבי**, י"ד בתשרי תרמ"ט, עמ' א. באותם ימים התיישב בלוד ישראל פיינברג והקים בה בית בד, בתקווה שבכך יתחדש היישוב היהודי שם.

66. 'דברי ימי השבועים', **הצבי**, י"ז באייר תרמ"ט, עמ' עו.

67. נ"ר [רוקח], 'מהמושבות ומהעירות', **חבצלת**, כ"ג בשבט תרמ"ט, עמ' קמז-קמח. ראו ביקורתו החריפה של רוקח על בכר במאמריו 'בין האולם למזבח', **חבצלת**, כ"ב בטבת תרמ"ח; י"ג בשבט תרמ"ח.

68. פישל רוזנצווייג, סוחר בביירות, הגיע בשלהי תרמ"ח ליפו לרגל מסחרו וגילה עוינות לבן יהודה ולבכר. ראו מאמרו, 'ועלו מושיעים', **האסיף**, א, ורשה תרמ"ד, ובו ביקורת על 'הצבי' ועל "אחינו שונאינו המבטלים כבוד התורה ונאבקים בחלוקה". ראו איומיו על בן יהודה: 'פז', **חבצלת**, ד' בניסן תרמ"ט, עמ' 224-225.

69. פ' רוזנצווייג, 'למען ציון', **חבצלת**, ח' באדר ב' תרמ"ט, עמ' 197-199.

70. ראו למשל קובלנת ועד העדה המערבית נגד בכר ונאמנו בן יהודה, 'ירושלים', **חבצלת**, כ"ח בכסלו תרמ"ט, עמ' 84-85.

71. יעקב מוהילנסקי, בנו של דיין ממינסק, מראשוני הביל"ויים, עלה לארץ ב-1883, היה חבר באגודת 'שה"ו' (שיבת החרש והמסגר) ואחר כך הצטרף לגדרה וסולק ממנה על ידי שמואל

שיבנה במקום מקווה, ישלח ספר תורה, ימנה שוחט וידאג לשאר צורכי הקהילה, ומשום כך העדיף לשלוח לשם את תלמידיו, שחששו מנחת זרועו ולא הקפידו על אורח חיים דתי. לדעתו, 'בטלני' ירושלים הם שגרמו להרס היישוב ולחורבנו בהוציאם את דיבתו רעה. הם פרסמו דברי רכיל ולפיהם הנערים אינם שומרי מצוות, אינם בקיאים במלאכתם, ולכן אינם מקבלים עבודה. הם הפיצו ברבים שהנערים הולכים בטל ועזבו את העיר, ועוד סיפרו שבכר שלח לקחת מהם את כלי עבודתם. אך לא רק הם דיברו סרה בצעירים; שד"רים שנהגו לעצור ברמלה הוציאו להם שם רע בין הגויים, ואפילו יוסף פיינברג (ידידו של הכותב, בלא שנקב בשמו), שייסד בית בד בלוד העליל עליהם שאינם בעלי מקצוע ראויים.⁷² כל אלה הניעו את בכר לחסל את היישוב, שהרי "ברצותו עשהו וברצותו החריבו".⁷³

עדות שונה השופכת אור על מצבם של יהודי רמלה מסר דוד גיסין, ולפיה הוא היהודי הראשון שהתיישב בעיר שכולה גויים בתרמ"ח, הפעיל עגלה-דיליז'נס להסעת נוסעים מרמלה ליפו, וכשרווח לו שכר בית וייסד בו מלון ליהודים העוברים בעיר.⁷⁴ גיסין אכן זכה לשבחים רבים על חריצותו ועל שקדנותו הרבה, ובן יהודה כינה אותו "אבי כל תופש דיליז'נס (לאמר עגלת תמיד הולכת הלך ושוב ממקום למקום בזמנים קבועים)".⁷⁵ גיסין דיווח שלאחר שנודע על תרומתו של שייד לבניית בית כנסת ומקווה, הגיע לעיר דוד אריה, גיסו של בכר ומנהל הכספים בבית הספר 'התורה

הירש. חבריו ניסו להכשירו כשתדלן (דיפלומט), והוא נשלח בהמלצת פינס ללמוד שפות בבית ספרו של בכר בתרמ"ח ופיתח איבה לכ"ח ולבכר. פרסם מאמרי שטנה נגדם **בחבצלת** בשמות: יעקב אזרח, אב"ה ואביה. ראו עליו: ש' לסקוב, 'פרשת מוהילנסקי', **הביל"ויים**, ירושלים תש"ן, עמ' 270-274 ועל פי המפתח. לטענתה היה מוהילנסקי בלתי-יציב נפשית.

72. בתרמ"ו השתקע בלוד כימאי עשיר בשם ישראל נימצביץ' כדי לפתוח בה בית בד ('באה"ק', **המליץ**, ה' באייר תרמ"ו, עמ' 515). בתרנ"א הייתה יזמה משותפת של מרדכי מדליה וערבי נוצרי להקים בלוד טחנת קמח (אחד מבני שם, 'מכתבים להעורך', **האור**, כ"ח בשבט תרנ"א, עמ' סה).

73. אב"ה [י' מוהילנסקי], 'בימי והוא רחום הארוך (אורח מבקר בית הספר)', **חבצלת**, ד' בניסן תרמ"ט, עמ' 221-225. ראו עוד: שם, כ"ג בשבט תרמ"ט, עמ' 144-146; י"ד באדר א' תרמ"ט, עמ' 175-177; י"א בניסן תרמ"ט, עמ' 229-230; כ' באייר תרמ"ט, עמ' 246-249. ילין עזב בכעס את בית הספר בינואר 1889, והוא ודאי לא הגיב על הדברים החמורים.

74. דוד גיסין (ברדיאנסקי, רוסייה תקצ"ב - ראשון לציון תרס"ה) עלה לירושלים בתרמ"ג ונחשד שנהנה מכספי המיסיון (מפרסמין את החנפים', **חבצלת**, י"ז בסיוון תרמ"ג, עמ' 181; ד' בויםגרטן, 'אזיען', **המגיד**, כ"ז בתמוז תרמ"ג, עמ' 245). בתרמ"ז עבר לראשון לציון, שימש בה רב ומוהל ונודע כ'ר' דוד'. הפעיל שירות דיליז'נסים מראשון לציון ליפו (**הצבי**, כ"ח באדר ב' תרמ"ט, עמ' נו). ראו גם: א"ר מלאכי, 'ר"מ פינס במערכות המלחמה במיסיון', **פרקים בתולדות היישוב הישן**, תל אביב תשל"א, עמ' 333; תדהר (לעיל, הערה 42), עמ' 369.

75. א' בן יהודה, 'דברי ימי השבועים', **הצבי**, כ"ח באדר א' תרמ"ט, עמ' נו.

ב"עיר המצער רמלה"

והמלאכה, לבקש רישיון לבנות בית, ורק בעזרתו הושג הרישיון. אך אריה כפוי הטובה קיפח את פרנסתו, בהשכירו את הבית ליהודי אחד לפתוח שם בית מלון ובית מרזח, ותמך בו בהסעת נוסעים בין יפו ורמלה. בית התפילה היה למערת פריצים, ושיכורים הלומי יין מבלים בו.⁷⁶

מן העדויות הללו ונוספות עולה בבירור, שבשנים תרמ"ה-תרמ"ט חיו ברמלה יהודים אחדים שהגיעו לעיר גם לאחר עזיבתם של הירושלמים. כך למשל העיד חיים טפר, שהוא ואביו אברהם-אבא היו היהודים הראשונים שהתיישבו ברמלה. טפר שכר דירת שני חדרים בבניין דו-קומתי סמוך לאכסניית עולי הרגל (השוק של היום). הוא ואביו הסתתים עבדו תחילה ביריחו ואחר כך ברחובות וביקב של ראשון לציון, ובתרנ"ג השתקעו בנס ציונה.⁷⁷

למרות המשבר הקשה הצליח בכר לגייס סכומי כסף לשיקומו של היישוב, ומעתה הצטרפה ליזמתו החברה 'למען ציון' מגרמניה, שנתנה זריקת עידוד משמעותית ליישוב היהודי ברמלה.

ד. הקמת החברה 'למען ציון'

במאי 1888 נוסדה בברלין, ביזמת הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר,⁷⁸ חברה חדשה בשם 'למען ציון' ברוח 'תורה עם דרך ארץ', המבוססת על עקרונות 'היהדות המסורה'. תכלית החברה לעודד יהודים לעבודה יצרנית, להתנער מכספי החלוקה המשחיתים ולטפח את החינוך בלא הבדל בין העדות. על ה'קול קורא' שלה חתמו עשרים ואחד

76. מ' דוידזון (בנו של ר' דוד גיסין), 'שמעו הרים ריבי!', **חבצלת**, י' בשבט תר"ן, עמ' 114-116.
77. **100 שנים למשפחת טפר** (לעיל, הערה 19), עמ' 6; תדהר (לעיל, הערה 42), עמ' 372. הדמיון בין גוטמן (לעיל) לבין טפר מעלה את האפשרות שמדובר באותו האיש. על פי תדהר (לעיל, הערה 42, עמ' 2024-2025), חיים טפר התיישב ברמלה במסגרת שייסד יוסף פיינברג, שהקים בה בית חרושת לשמנים. בנו משה הוא הילד היהודי הראשון ברמלה (נולד בח' בטבת תרנ"ג). מקור המידע הזה לא הוברר. ראו: ג' גרא, **אדמה ללא תנאי: קורות מייסדי ואדי חאנין, נחלת ראובן, תל אביב, נס ציונה, נס ציונה תשמ"ט**, עמ' 212-213 ולפי המפתח. על פיינברג ועל בית הבד שייסד בלוד ראו לעיל.

78. עזריאל הילדסהיימר (הלברשטאט 1820 - ברלין 1899) – רב ודוקטור מאוניברסיטת האלה, מ-1869 רבה של קהילת 'עדת ישראל' בברלין ומייסד בית המדרש המרכזי לרבנים בעיר, מייסד העיתון *Judische presse*, מנהיגה של האורתודוקסיה בגרמניה ומתומכיה המרכזיים של ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. תמך בהקמת בתי ספר ובתי יתומים שבהם ילמדו תורה ולימודים חיצוניים. ב-1888 ייסד את 'למען ציון'. ראו: אליאב (לעיל, הערה 16), על פי המפתח. **באנציקלופדיה יודאיקה לא נזכרת תמיכתו ברמלה** (M. Eliav, 'Hildesheimer', *Azriel*, *Encyclopedia Judaica* 8, Jerusalem 1972, p. 477).

המייסדים, אישי ציבור מגרמניה, מאוסטריה, מבריטניה ומצרפת,⁷⁹ ופרסומו בעיתוני הימים ההם נתקבל באהדה רבה ובתקווה לשינוי המציאות בארץ ישראל.⁸⁰

בנוסח המקוצר של ה'קול קורא' שפרסם **חבצלת**⁸¹ הוצגו מטרות החברה והזכאים לתמיכתה כדלקמן: א. "החפצים לרכוש למו הכשרון לחיות מיגיע כפיהם"; ב. סוחרים ובעלי מלאכה בפועל; ג. מפעלי חסד שהצטיינו כבר בפעולותיהם להטבת המצב החומרי והמוסרי בארץ הקודש, כמו בתי ספר, בתי יתומים בתי חולים וכו', בלא הבדל בין העדות. החברה תתמוך בזקנים, בחולים ובאלו שאינם מסוגלים לפרנס את עצמם, החיים זמן ידוע בארץ ישראל, ובתלמידי חכמים המצטיינים בלימודיהם. הנהגת החברה תהיה באירופה, ובערי ארץ ישראל יקומו ועדים שיקבלו בקשות ויוציאו לפועל את החלטות ההנהגה. ה'קול קורא' פורסם בו ביום גם **בהצבי**,⁸² אולם הנוסח שלו היה ארוך יותר ורצוף בדברי שבח חמים למייסדי החברה. בן יהודה העורך גם דיווח על התגובות בירושלים בעקבות ייסוד החברה וציין שהעם התפלג לשני מחנות: "הללו שמחים והללו עצבים". כל הרוצים להתפרנס מיגיע כפיהם ובעיקר הצעירים שמחים ומקווים לעתיד טוב יותר, ואילו הרוב, החיים חיי בטלה, חוששים שבא עליהם הקץ. לדעתו, ייסודן של המושבות חולל תמורה עמוקה גם בקרב אנשי ירושלים, המבקשים לתת בידיהם את היכולת לחיות בכבוד מעבודתם, ולו הבין זאת 'ועד כל הכוללים' היה פועל להמציא פרנסה לאנשיו. לדבריו, לאחרונה התארגנו כחמישים צעירים בירושלים לתבוע זאת מ'ועד כל הכוללים' ולא להרפות מדרישתם עד שתתמלא, אולם השמועה על החברה החדשה מנעה אותם מלנקוט צעדים חריפים, ואילו 'ועד כל הכוללים' הסכים, בליט בררה,

79. על החתום: ע' הילדסהיימר – ברלין; עמנואל סימונסון – וינה; מ' ארלנגר – פריס; בנימין פויכטוונגר – פירטה (= פיורדה); הנרי א' פרנקלין ושמואל מונטגיו – לונדון; ליהמאן – פירטה; אלפרד גייגר, זליגמן גולדשמיד, ד"ר סינמון, ע"י מיכאל, א' פאזען וא' מרצבך – פרנקפורט ע"נ מיין; הרמן גומפרץ – המבורג; בנימין הירש – הלברשטאט; הרמן לעמאן – שטטין; גיאורג מרקוס – קניגסברג; מה. אשינסקי – ברעסלוי; הרב ד"ר סלפנדי – דירקהיים; ס. זיממעל – ברלין; שמואל שטרויס – קרלסרוה. השוו: אליאב (לעיל, הערה 16), עמ' 312 (הרשימה אינה זהה!).

80. ה'קול קורא' פורסם ב**יודישע פרסה**, 19.5.1888, ולאחר כמה ימים דיווחו עליו בכמה עיתונים. ראו: "ש פוקס, 'למען ציון', המגיד, י"ד בסיוון תרמ"ח, עמ' 156; 'למען ציון', חברה להביא עזר לאה"ק, **חבצלת**, ט"ו בסיוון תרמ"ח, עמ' 218-219; 'השופר לבית ישראל – התקוה באה', **הצבי**, ט"ו בסיוון תרמ"ח, עמ' פו-פז. הנוסחים בעיתונים השונים שונים זה מזה, אף שעיקרי ה'קול קורא' זהים.

81. לעיל, הערה 80.

82. שם.

ב"עיר המצער רמלה"

בררה, לתמוך במשפחות הבודדות שהתיישבו בעזה במימון חלקי של שכר מלמד ושוחט.⁸³

בהקדמתו ל'קול קורא' ציין בן יהודה, שלראשונה בעת החדשה נוסד "ועד כל ישראל" שיפתח תקופה חדשה: יחסל את הריקבון שעליו חי היישוב הישן עד כה ויעמיד לאנשים מקור פרנסה, וזהו "עיקר העיקרים ושרש השרשים".⁸⁴

כעבור שבוע פרסם בן יהודה את מכתבו של הרב הילדסהיימר מן העיתון **יודישע פרסה**⁸⁵ וצירף לו את פרשנותו, לפיה החלוקה הייתה בראשיתה הכרח שלא יגונה, הואיל ורק זקנים עלו לארץ הקודש ולא יכלו להשתכר למחייתם. באותן שנים כספי החלוקה ניתנו בהגינות ולא השחיתו את רוח מקבליהם, אולם התפתחותה המואצת של ארץ ישראל העלתה את יוקר המחיה, כספי החלוקה אינם מספיקים עוד, והיישוב הישן נאלץ להזדקק לשנווררות.⁸⁶ מטרת הוועד 'למען ציון' היא להפוך את 40000 יהודי ארץ ישראל לעומדים ברשות עצמם, והתמיכה בתלמידי החכמים המצטיינים תביא להם כבוד, כי הם יידרשו ללמד בתמורה לה. בן יהודה הצהיר שארץ ישראל תיבנה מעתה מן המושבות מצד אחד ומוועד 'למען ציון' מהצד השני.⁸⁷

ישראל דב פרומקין, מ"ל **חבצלת** ועורכו, שבמשך שנים נאבק במשטר החלוקה וב'ועד כל הכוללים', בירך תחילה על היזמה וקיומה ש"רבים מאחינו היושבים צפופים בארבע ערי אה"ק יקבעו מעט מעט מושבם בערים אחרות, הבלתי נושבות עוד מאחינו בני ישראל".⁸⁸ אלעזר רוקח הוסיף משלו דברי שבח כהנה וכהנה,⁸⁹ ואולם פרומקין, יש לדעת, עמד בראש חברת 'עזרת נדחים' (נוסדה בתרמ"ד), שמקצת ממטרותיה היו זהות לאלה של 'למען ציון', ולכן חשש מאוד לגורלה אם

83. 'דברי ימי השבוע', **הצבי** (לעיל, הערה 80), עמ' פה. המתנגדים חוששים שכוונת החברה "לייסד בתי"ס ללכד ילדי ישראל ברשת האפיקורסות, וכי הד"ר הילדס, הרוצה להשמיד את הדת ח"ו..." (ש' רפאלוביץ', 'ענגלאנד, פארטה', **המגיד**, כ"ה באב תרמ"ח, עמ' 238-239). כבר בסוף תרמ"ז פעל מיכל כ"ץ לשכור בזול בתי מלאכה ומסחר ליהודים בעזה (ראו להלן, הערה 123). הוצע אז שלא להציפה בבעלי מלאכה אלא להשתקע בה בקבוצות קטנות ('דברי ימי השבוע', **הצבי**, כ' באלול תרמ"ז, עמ' צט).

84. **הצבי** (לעיל, הערה 80). כעבור שנים הומלץ על אכלוס יהודים בערים ערביות כתרס מפני השפעת המיסיון (ב' יחיאל, 'מחזה מול מחזה', **הצבי**, ז' בניסן תרנ"ז, עמ' 2).

85. על עמדותיהם ה'ציוניות' של הילדסהיימר ושל עיתונו ראו: מ' אליאב, 'ה'ידישע פרעסע' – עתונו של הרב עזריאל הילדסהיימר (פעלו של עתון חרדי בגרמניה למען יישוב ארץ ישראל), **סיני** סה, תשכ"ט, עמ' רכא-רלג.

86. 'השופר לבית ישראל – למען ציון', **הצבי**, כ"ב בסיוון תרמ"ח, עמ' פט-צא.

87. 'השופר לבית ישראל – למען ציון', **הצבי**, כ"ט בסיוון תרמ"ח, עמ' צג-צד.

88. 'רמלה', **חבצלת**, י"ח בטבת תר"ן, עמ' 89.

89. א' רוקח, 'בין האולם למזבח', **חבצלת**, כ"ט בסיוון תרמ"ח, עמ' 235-239.

הילדסהיימר, מתומכיה הנאמנים של 'עזרת נדחים', יפנה מעתה ואילך את הכספים שאסף לחברה החדשה.⁹⁰ פרומקין מיהר להודיע על הרישיון שקיבלה 'עזרת נדחים' מקושטא לבנות עוד שלושים יחידות דיור לתימנים ולספרדים,⁹¹ פרסם בעיתוני הזמן את הדו"חות הכספיים של 'עזרת נדחים' ושל בית החולים 'משגב לדך',⁹² פנה אל הילדסהיימר ואל סלוונדי שיחלצו אותם מחובותיהם,⁹³ ובמקביל מתח ביקורת על 'למען ציון' ועל העומדים בראשה.⁹⁴ כבר באלול תרמ"ח התפרסם מאמר מאת נ. (= רוקח), ובו ביקורת נוקבת על כוונתה של 'למען ציון', בלא שנקב בשמה, לחדש את היישוב ברמלה. לטענתו, היזמה שנקט בכך לא נועדה אלא להכריז שישנם יהודים המתגוררים ברמלה, אך הם נטשו את המקום, כי מיטיבם הזניח אותם ו"שכח להמציא להם את הדרוש", אף שנדבנים מחו"ל שלחו כספים "לטובת גת, היא רמלה". הסיבה הנוספת לעזיבתם נעוצה בעובדה שהם "הובאו שמה בחבלי שוא!". הכותב הזהיר את הנדבנים לבל יתמכו במצגי שווא.⁹⁵

90. ראו את הערת התודה להילדסהיימר ולסלוונדי, 'ירושלים', **חבצלת**, י"ט-כ"ו בחשוון תרמ"ה; 'חברת עזרת נדחים', **חבצלת**, כ"ט בסיוון תרמ"ו, עמ' 311. בתרמ"ח העביר סלוונדי 400 מרק ל'עזרת נדחים' ר-200 מרק לנסים בכר (**הצבי**, י"ג בתמוז תרמ"ח, עמ' קא).
91. אלה, בנוסף לעשרים היחידות שנבנו בתרמ"ו ('ירושלים', **חבצלת**, י"ד באייר תרמ"ח, עמ' 185-186). בין התורמים סלוונדי וונציאני. יוסף ביי נבון סייע בהשגת הרישיון.
92. 'חדשות לבית ישראל', **חבצלת**, כ"א בכסלו תרמ"ט, עמ' 78. באותו גיליון בעמוד 79 פורסם חשבון חברת 'עזרת נדחים', ולפיו שולמו: לעשרה לומדי מלאכה = 4541 גרוש; להצלת עשרים מהמיסיון = 992 גרוש; לשכירת בתים לעניים = 2524 גרוש; לעובדים בשעה שלא ימצאו מלאכה = 1082 גרוש וכו'. על הדו"ח הכספי של בית החולים 'משגב לדך' (לשעבר בית החולים על שם רוטשילד) ראו: 'ירושלים', **חבצלת**, ב' באייר תרמ"ט, עמ' 245. ראו גם: 'עזרת נדחים', **הלאמי** (ניו יורק), י"ז בטבת תרמ"ט, עמ' 4; 'עזרת נדחים', **המגיד**, כ"ג בטבת תרמ"ט, עמ' 599.
93. 'באה"ק', **המליץ**, י"ט בכסלו תרמ"ח, עמ' 2642.
94. ראו למשל: ברוך יפה צורף בהה"ג חש"ז ז"ל, 'ירושלים', **חבצלת**, כ"ו בטבת תרמ"ט, עמ' 119-120; ב' בשבט תרמ"ט, עמ' 123; א"ה, 'שיחת חולין', שם, כ' בסיוון תרנ"א, עמ' 277-282; 'ירושלים', שם, ח' בטבת תרנ"א, עמ' 81-82. לאחר פטירת הילדסהיימר פרסם **חבצלת** שני מאמרי הספד בלבד. פרומקין המעיט מפועלו ולא הזכיר את האגודה 'למען ציון' ולא את רמלה ('שר וגדול נפל בישראל', **חבצלת**, ה' בתמוז תרנ"ט, עמ' 273). עם זאת, ראויים לציון ברכתם של "שוחרי שפת עבר" בניו יורק במלאות הילדסהיימר שבעים שנה ('אמעריקא', **חבצלת**, י"ג בתמוז תר"ן, עמ' 279), ושירו של מו"ח, 'דליות עץ הדר', במלאות הילדסהיימר חמישים שנה לקבלת הדוקטורט (**חבצלת**, י"ט בשבט תרנ"ז, עמ' 137). במקום הילדסהיימר עמד בראש החברה הרב מרדכי הורביץ מפרנקפורט (אליאב, לעיל, הערה 16, עמ' 311-316 וההערות).
95. ג., 'מהמושבות', **חבצלת**, כ"ט באלול תרמ"ח, עמ' 344.

בקרב חוגים ביישוב הישן ובח"ל התעורר חשש שמא כינונה של 'למען ציון' יפגע אנושות בחלוקה, אם הכספים שתאסוף יופנו לצרכים יצרניים. הם מתחו עליה ביקורת חריפה, הביעו הסתייגויות ממטרותיה ותקפו את אישיה.⁹⁶ במקביל נוסדה חברה חדשה בשם 'חבת ירושלים ותפארת ישראל' לתמיכה בעניים, "עד אשר יצלח ביד החברה 'למען ציון' לשנות סדרי בראשית".⁹⁷

סלוונדי, בתגובה, פרסם מאמר ובו תיאר את התנגדותם של ראשי הציבור בירושלים לפעילות 'למען ציון', כפי שלמד לדעת ממאמרו של בן יהודה בהצבי. הדברים עוררו את חמתו של עורך העיתון איזראעליט במגנצא, ד"ר ליהמן, שהסתמך על מכתבם של הרבנים שמואל סלאנט, רפאל מאיר פאניז'ל ויעקב שאול אלישר, שהביעו דאגתם לגורל שמירת אורחות החיים הדתיים כתוצאה מפעילות הוועד 'למען ציון'.⁹⁸ הגיעו הדברים לידי כך, שהתעורר פחד שמא היזמה החדשה תעודד יהודים לעלות ארצה והחלוקה תפחת עוד יותר, ולכן ניסו למנוע זאת ולהזהיר את היהודים שלא ימהרו לבוא בלא שיבטיחו להם אמצעי קיום.⁹⁹

במהלך השנה נפוצו שמועות שונות על מבנה החברה, ונמסר שיש בכוונתה למנות לוועדי הערים בארץ ישראל אנשים מטעמה שישלחו מחו"ל, אך לא כך היה.¹⁰⁰

באדר תרמ"ט מינה הוועד המרכזי של 'למען ציון' את מרדכי אדלמן (מיוחס) – ששהה אז בגרמניה – לבא כוחו בירושלים ובשאר ערי הארץ,¹⁰¹ נוכח יכולותיו

96. על המגיד מפריירוסלה המוסיף לשפוך חמתו ומקלל ואורר את הצדיקים מברלין, ראו: 'דברי ימי השבוע', **הצבי**, "ד בתשרי תרמ"ט, עמ' א; 'מחשבונו של עולם הישוב', **המגיד**, "ג באדר א' תרמ"ט, עמ' 50. אנשים מכולל אונגרין התבטאו לאמור: "ועד למען ציון! אין אנו מתחברים לפושעי ישראל אלה!" ('דברי ימי השבועים', **הצבי**, כ"ח בחשוון תר"ן, עמ' ט). השוו: אליאב (לעיל, הערה 16), עמ' 312.

97. ב"צ נתנזון, 'לישוב ארץ ישראל' (מכתב למו"ל), **הלאמי**, כ"ד בטבת תרמ"ט, עמ' 4.

98. 'הוועד למען ציון', **הצבי**, "ד באדר א' תרמ"ט, עמ' נה.

99. פ' רוזנצווייג, 'למען ציון', **חבצלת**, "ב באדר ב' תרמ"ט, עמ' 207-208 – קורא לעצור את זרם העולים שיפלו בפח ומציע לתרום דווקא ל'עזרת נדחים'.

100. מ' אדלמן, **לוח לשתי השנים תרמ"ט ותר"ן ונלווה לו "זכרונות ארץ ישראל"**, שנה שלישית, ירושלים תרמ"ח, וראו ביקורתו של אלעזר רוקח (R), 'הזוכר למזכיריו', **חבצלת**, כ"ד באלול תרמ"ח, עמ' 332-334.

101. מרדכי אדלמן-מיוחס (ליטא תר"ז - ברלין תרפ"ב) היה בוהמיין וחבר 'בני ברית' בירושלים. עבד כעוזר לסמולנסקין בהשחר, פרסם בהמליץ, בהמגיד ועוד והוציא לאור בפריס יחד עם בר גולדברג ירחון בשם **חיי עולם** (תרל"ט), שנועד להוציא לאור כתבי יד של חכמי ישראל הקדמונים שטרם נדפסו. במסגרת מחקריו התוודע למשכילי אירופה כדוגמת הילדסהיימר, סלוונדי ואחרים. עלה לארץ בתרמ"ב (1881) ונתמנה על ידי זאב הרצברג למחנך בבית היתומים שייסד. בתרמ"ו שימש מורה ראשי וממלא מקומו של הרצברג כמנהל בית היתומים. באותה שנה הוציא לאור את **לוח השנה הראשון שלו** (ד' בוימגרטן, 'לבעל המגיד',

וניסיונו להכשיר סתתים יהודים בירושלים.¹⁰² לפי הפרסום **בחבצלת** נתמנה לצדו אפרים כהן־רייס, מנהל בית הספר בבית היתומים הפרנקפורטי. בריאיון עמו סיפר אדלמן, שמנהלי החברה מתכוונים לפתוח חנות של כלי מלאכה שונים, למכרם לאומני העיר בהקפה, "לשלם מחירם מעט מעט".¹⁰³

חודש לאחר שובו לירושלים פתח אדלמן בביתו חנות למכירת כלי עבודה בתשלומים ובמחיר השווה לכל נפש על פי טבלה מחייבת.¹⁰⁴ פתיחת החנות החדשה וההבטחות שפרסמה החברה ב'קול קורא' שלה עוררו יהודים רבים לפנות אליה בבקשות לעזרה ולתמיכה. אדלמן התקשה לעמוד בפרץ, וגם ועד החברה בברלין לא עמד בו. הילדסהיימר נאלץ לבקש מן הפונים לנסח את בקשותיהם בקצרה ולהימנע מלהרבות במלל, כי "התוספות תהיינה להרע ולא להיטיב",¹⁰⁵ אולם זרם הבקשות לא פחת, ואדלמן – על דעת הוועד בברלין – הגביל את קבלת הפונים אליו לשעות מסוימות בכל יום ומאוחר יותר לשלושה ימים בשבוע בלבד.¹⁰⁶

הצלחתה של החברה הייתה רבה, ובאספה הראשונה של הוועד המרכזי בפרנקפורט (28 באוקטובר) נמסר, שנאספו כ־8000 מרק ושבקרב תפורסמנה תקנותיה.¹⁰⁷ אך כבר באותה שנה הוציאה החברה כ־10000 פרנק לתמיכת בעלי מלאכה ובחורים בירושלים וברמלה, לבית חרושת לברזל ביפו ולבית זיכוף ליי"ש בחיפה. בדווחו על פעלה ציין א"מ לונץ שהחברה נתקלת בקשיים שונים (שאינו מוכן לפרטם), וביקש להסיר את החששות כשציין שאין כל כוונה להפסיק תרומות רגילות על חשבון הפעילות החדשה. עם זאת הבהיר, שהתמיכה תינתן רק לאומנים,

המגיד, "ח באב תרמ"ו, עמ' 262). ראו: 'ר' מרדכי אדלמן, דאר היום, 26 במרס 1922; פ' גרייבסקי, 'ר' מרדכי אדלמן, זכרון לחובבים הראשונים וטובי עסקני הצבור בירושלם לתקופת מאה השנה ז', תרפ"ח, עמ' 13-21 (נדפס מחדש: ירושלים תשנ"ב-תשנ"ד, כרך א, עמ' 345-353). על פי תיאור זה האגודה 'למען ציון' נוסדה על ידי אדלמן ובעזרת ידידיו בפרנקפורט ובברלין (גרייבסקי התבסס על הנקרולוג בדאר היום). השוו: תדהר (לעיל, הערה 42), עמ' 151-153. לדברי תדהר, האגודה 'למען ציון' הוקמה ברוח הצעותיו של אדלמן.

102. ראו: מ' אדלמן, 'מכתבים אל העורך', השקפה, כ' באב תרס"ז, עמ' 3, ושם על רעיונו של פינס ועל ביצועו בידי נסים בכר.

103. 'ירושלם', חבצלת, י"ב באדר ב' תרמ"ט, עמ' 209.

104. שם.

105. 'מודעה', חבצלת, י"ב באדר ב' תרמ"ט, עמ' 202.

106. מ' אדלמן, 'מודעה', חבצלת, י"ג בכסלו תר"ן, עמ' 56; הנ"ל, 'מפלט', חבצלת, ה' בחשוון תרנ"ב, עמ' 24. לימים ייסד הוועד משרד מיוחד, 'המודיע', "להמציא עובדים למבקשיהם" (Arbeitsnachweisbureau) – האור, ט"ז בחשוון תרע"ג, עמ' 1.

107. 'חדשות לבית ישראל', חבצלת, כ"א בכסלו תרמ"ט, עמ' 78. גם בן יהודה הודיע על פרסום התקנות שפורסמו ביודישע פרסה, אולם לא עשה כן ('ועד למען ציון', הצבי, י"ט בכסלו תרמ"ט, עמ' כט-ל).

לבעלי מלאכה ולסוחרים ורק כהלוואה. לדבריו, החברה תעדיף אומנים שיתיישבו בערי הארץ שלא נאחזו בהן יהודים עד כה, אך היא תתמוך גם במוסדות חסד קיימים הפועלים ברוח החברה החדשה ותסייע לילדים עניים הלומדים בבתי הספר.¹⁰⁸ בדו"ח השנתי הראשון של החברה (1889) נמנו פעולותיה בעידוד צעירים ללמוד מלאכות, בתמיכה בבעלי מלאכה עניים, בהשתדלות במתן סעד רפואי לנצרכים ובחלוקת בגדים לתלמידים ממשפחות עניות, אך היישוב ברמלה לא נזכר בו. בנוסף למשימותיה הגלויות פעלה החברה לנטרל את פעילותו של המיסיון בהקימה שירות רפואי חינם לאוכלוסיות במצוקה, בהקמת בתי מרקחת ובמימון תרופות לנזקקים.¹⁰⁹

כדי להרחיב את היישוב היהודי בארץ ישראל כולה תמך אדלמן בשמונה דייגים 'סובותניקים', שהקימו בתרמ"ח אגודה בשם 'חברת שולי דגים',¹¹⁰ שנתמכה תחילה בכספי 'ועד כל הכוללים', אך היא לא הצליחה להתבסס ונטשה את עיסוקה כבר בשבט תר"ן.¹¹¹ למרות כישלוננו של הניסיון הזה¹¹² ידיו של אדלמן לא רפו, והוא הפעיל את מלוא כובד משקלו לתמיכה ביישוב יהודים ברמלה. בכסלו תר"ן דווח שאדלמן שלח לעיר שלושים ואחת משפחות 'עושי מלאכה', ושהוא מנהל משא ומתן עם משפחות נוספות.¹¹³

לקראת תום השנה הראשונה לפעילות הוועד 'למען ציון' פרסם בן יהודה ביקורת חריפה על התנהלותו של אדלמן, שהנחילה אכזבה גדולה. נדבות מעטות יחסית נאספו, אדלמן מחליט לבדו ועלול לטעות, במיוחד כשהוועד פועל הרחק בגרמניה ומדווח בדיעבד, והוא תומך ב"איזה ענינים קטנים": חלוקת מכוונות תפירה מיותרות, עזרה מעטה ליישוב ברמלה ובגדים ונעליים ליתומי בתי היתומים בירושלים. מאחר שזו שנת ניסיון בלבד, הציע בן יהודה למנות ליד אדלמן מזכיר

108. א"מ לונץ, ירושלים ג, ירושלים תרמ"ט, עמ' 218-219.

109. י"ש פוקס, 'למען ציון', המגיד, י' בניסן תרמ"ט, עמ' 113-114. פוקס התייחס לדו"ח השנתי של החברה, שבו דווח שמספר חברי החברה הוא כשבע מאות. רמלה אינה נזכרת בו.

110. על קבוצת הדייגים ובראשם נחום בן יעקב ואליהו סוסייף ראו: 'דברי ימי השבוע', הצבי, י"ז בטבת תרמ"ט, עמ' לה; 'דברי ימי השבועים', הצבי, ט"ז בשבט תרמ"ט, עמ' מד.

111. לטענת הספר מוסד היסוד, היזמה הייתה של 'ועד כל הכוללים', שנעזר מעט ב'למען ציון', והכישלון נעוץ בסיבוך ידוע שנפל בין שני הארגונים האלה (א' הורוביץ [עורך], מוסד היסוד – תמצית מתוך תולדות ועד הכללי כנסת ישראל ירושלים, בו כלולים עיקרי התולדות של היישוב הישן בא"י, ירושלים תש"ח, עמ' 39). מחברי הספר הגדירו את אדלמן כצורך (שם, עמ' 285, הערה 22). לטענת אליאב (לעיל, הערה 16, עמ' 323, הערה 96), אין בתיאורם כל ממש; אך לפי דיווחו של א' בן יהודה נתמכו הדייגים גם בוועד כל הכוללים שתרם 10 מג'די, בהרצברג – נפוליון, וב'עזרת נדחים' – חצי לירה ('דברי ימי השבועים', לעיל, הערה 110).

112. 'דברי ימי השבועים', הצבי, י' בשבט תר"ן, עמ' יז.

113. 'הקולוניה החדשה רמלה', המליץ, ג' בכסלו תר"ן, עמ' 3.

וסופר וועד חסר פניות, המורכב מנציגי העדות הספרדית והאשכנזית.¹¹⁴ אדלמן נפגע מן הביקורת, ובן יהודה ניסה להסביר את כוונותיו כדי לרצותו במעט,¹¹⁵ אך לא חלף זמן רב ואדלמן פרסם בהצבי מודעה כדלקמן: "מורשה החברה נכון לקבל באהבה מכל איש עצה טובה להטבת מצב החומרי והמוסרי של אחב"י [= אחינו בני ישראל] באה"ק".¹¹⁶

ה. חידוש היישוב היהודי ברמלה – שלב ב

לא ברור מתי החל אדלמן ליישב יהודים ברמלה ומדוע נבחרה דווקא עיר זו, שהניסיון ליישב בה יהודים לא צלח. ככל הידוע היה זה הבנקאי הירושלמי המומר פול ברגהיים שהציע לאדלמן לרכוש אדמות ברמלה וליישב עליהן יהודים.¹¹⁷ לקראת סוף תרמ"ט הושיב אדלמן בתמיכת 'למען ציון' חמש משפחות אשכנזיות ברמלה והחל לפעול בה במרץ.¹¹⁸ בעקבות ההתעוררות הזו פרסם משה גיסין את המודעה הבאה:

בית אורחים בראמלה – אתכבד להודיע להנוסעים בין ירושלים ויפו, כי פתחתי בית אורחים בראמלה בו ימצא הנוסע מקום טוב לנוח, גם טיי [= תה] ומזון ככל אות נפשו במקח השווה לכל אדם. ביתי כנגד הרחוב אשר בה עומדות העגלות לנוח, ועל קיר הבית יראה העובר על השלט כתוב: משה דאוידזאהן, בנו של דוד גיסין.¹¹⁹

במקום אחר קרא לו "בית משה ברמלה". בראשית תר"ן (ספטמבר 1889) בירך הצבי את אדלמן לאמור: "היישוב ברמלה הולך ומתכונן, וראוי לתהלה האדון אדלמן, סוכן הוועד למען ציון, שעזר מקופת הוועד לבעלי מלאכה אחדים למען יוכלו להשתקע בעיר הזאת".¹²⁰

פלוגי שעשה ברמלה בתשרי תר"ן, דיווח על המניין הראשון שהתפלל בה בגלגולה הנוכחי של הקהילה מיום היווסדה. ביום הזה הובא לראשונה ספר תורה מירושלים, ולדבריו, כפי ששמע ודאי מגיסין, גיסין קיבל אותו והביא אותו לביתו שבמלון לאחר השתדלותם של אדלמן והרב חיים הירשנזון. לדבריו, התפילה נערכה

114. 'פעולת הוועד "למען ציון" במשך השנה', הצבי, כ"ד בשבט תר"ן, עמ' כא-כב.

115. 'אודות מאמרנו בדבר הוועד "למען ציון"', הצבי, ח' באדר תר"ן, עמ' כה.

116. 'מודעה מוועד למען ציון', הצבי, ה' באייר תר"ן, עמ' לז.

117. ח' המבורגר, ספר שלשה עולמות ג, ירושלים תרצ"ט, עמ' נו-נז (מפי אהרון חיות). לדבריו כך עשה אדלמן ושלה לשם שוחט.

118. יודישע פרסה 43, 1889, מובא אצל אליאב (לעיל, הערה 16), עמ' 314; עמ' 323, הערה 94.

119. 'מודעה', חבצלת, כ"ט באלול תרמ"ט, עמ' 366.

120. 'ברוכים הבאים', הצבי, י"ד בתשרי תר"ן, עמ' א והמודעה בעמ' ה.

ב"עיר המצער רמלה"

בבית משה גיסין, היושב ברמלה כחצי שנה ופתח בה מלון לאורחים, ונטלו בה חלק בני משפחת אביו דוד שהגיעה מראשון לציון.¹²¹

כעבור חודשים אחדים מנו יהודי רמלה חמישים ושבע נפשות (חמש עשרה משפחות), רובן התפרנסו ממלאכה ומיעוטן ממסחר.¹²² בשורת היישוב החדש המתכונן ברמלה פורסמה גם בהמגיד, ולפיה הכול שמחים שאפשר לעצור בה וללון במלון יהודי. אדלמן תומך במתיישבים בכסף ושָׁכַר בית כנסת ואת יתר הדברים הנחוצים בעזרתו של מיכל כ"ץ.¹²³

טקס חנוכת הבית שבנה בכר ברמלה נערך בשביעי של חנוכה תר"ן ותואר בפירוט על ידי בן יהודה. לאירוע הגיעו, לבד מיהודי רמלה: אטינגר, נציג 'חובבי ציון', בוריס אוסובצקי מראשון לציון ועוזריו, ומירושלים: "מ פינס, דוד אריה ובן יהודה. הנאספים התפללו באחד מארבעת חדרי הבית שיועד לתפילה, וקראו בספר תורה ששלח סלוונדי. בסיום התפילה בירכו הנוכחים את הברון רוטשילד, שתרום את הכסף לקניית הקרקע למבנה, ואת נסים בכר, שלמרות כישלון ניסיונו הראשון הוא מוסיף לתמוך ביישוב היהודי ברמלה, ויש לקוות שייבנו בה בתים נוספים. בכר בירך את המשפחות המעטות החיות בעיר ואת שני בעלי האכסניות, גיסין וגרינברג-ברט.¹²⁴

אלעזר רוקח, שביקר ברמלה בשבט תר"ן, תיאר מציאות שונה לחלוטין ולפיה בית הכנסת שוכן במבנה עלוב, שבו מאחסנים כלים שבורים, קנקני יין ומספוא לבעלי חיים, אשר מסוגל להכיל בתוכו לא יותר מעשרה מתפללים, וספר התורה מחולל ו"מושלך בחור חשוך".¹²⁵

121. עובר אורח, 'אחרי כלות העריכה', **הצבי**, "ד בתשרי תר"ן, עמ' ה. הוא ביקר ברמלה ביום הראשון לסליחות. ראו גם: לא ראשון ולא אחרון, 'אזיען', **המגיד**, כ"ט בתשרי תר"ן, עמ' 327.

122. **יודישע פרסה** 28, 1890, מובא אצל אליאב (לעיל, הערה 16), עמ' 314; עמ' 323, הערה 94.
123. ד' בוימגרטן, 'הצופה פני ירושלים', **המגיד**, ה' בכסלו תר"ן, עמ' 366. הכוונה כנראה למיכל לייב כ"ץ (תר"ו - "א בתשרי תרפ"ג) ממייסדי פתח תקווה, ששלט בערבית והיה מעורב ברכישת אדמות, בקידום תעשיית הסוכר ובמיזמים נוספים. הוא סייע להשיב לאיכרים מגדרה את סוסייהם שנגנבו לעזה ('לאחר כלות העריכה', **הצבי**, כ"א בחשוון תרמ"ט, עמ' כ). בערכו בספר היובל של פתח תקווה (י' יערי [עורך], **ספר היובל למלאת חמשים שנה ליסוד פתח-תקווה, תרל"ח-תרפ"ח**, תל אביב תרפ"ט), עמ' קל-קלד, לא נזכרת רמלה. על לייב כ"ץ ראו גם: ח' רם, **היישוב היהודי ביפו בעת החדשה – מקהילה ספרדית למרכז ציוני**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 152 והערה 328.

124. 'דברי ימי השבוע', **הצבי**, כ"ה בטבת תר"ן, עמ' יג. דיווח זה פורסם בהצפירה, כנראה על ידי סופרו בירושלים חיים מיכל מיכלין ('חדשות בישראל', **הצפירה**, כ"א בשבט תר"ן, עמ' 108).
125. נ. [אלעזר רוקח], 'ירושלים', **חבצלת**, א' באדר תר"ן, עמ' 138.

מכאן והלאה, כנראה, התגברה פעילותה המעשית של 'למען ציון' ברמלה, מתוך הערכת חשיבות המהלך שהחל בו בכר, ובתקווה שההצלחה הפעם לא תאחר לבוא.¹²⁶ ואכן, אדלמן, בשונה מבכר, שלח תחילה לרמלה רצען אחד, ואחריו הקפיד לשלוח רק משפחות, כדי להבטיח את אחיזתן בה. הוא שכר חנויות ובתים, קנה כלי מלאכה, שלח ספר תורה והבטיח לשלוח שו"ב.¹²⁷

בתר"ן התחוללו שינויים בעלי משמעות רבה לגורלה של ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בכלל וברמלה בפרט. בחורף אותה השנה, משנודע על כוונת השלטונות ברוסיה להחמיר את "גזירות מאי" (1882), חל גידול מרשים במספר היהודים שברחו מרוסיה לארץ ישראל. בניסן תרנ"א (29 במרס 1891) גורשו ממוסקבה ורכלים, סוחרים זעירים ובעלי מלאכה שלא הייתה להם זכות ישיבה, והתחוללו פרעות ביהודי יקטרינוסלב ובמקומות נוספים.¹²⁸ ביולי 1892 גורשה ממוסקבה האריסטוקרטיה היהודית.¹²⁹

מרבית המגורשים פנו ליעדי הגירה באירופה ובאמריקה, והבאים לארץ ישראל – 'העלייה המבוהלת' – הגיעו ליפו כפליטים חסרי כול.¹³⁰ בחודשים ינואר-אוגוסט 1891 באו 2000-3000 יהודים, רובם מרוסיה, ובאותו הקיץ אסרו השלטונות העותמאנים את העלייה ואת רכישת אדמות.¹³¹

ל'יוצאי החיפזון' הללו חסרה קורת גג, והם נחשפו למחלות ולזיהומים בשל התנאים הסניטריים הירודים. באייר תר"ן נוסד 'הוועד הפועל ביפו', כסניף הוועד האודסאי, ובכסלו תרנ"א נתמנה זאב טיומקין לעמוד בראשו. בתמוז אותה השנה נוסדה המושבה רחובות על אדמות הכפר הערבי דוראן, ומנהליה חיפשו פועלים לנטיעות ולבניית הבתים הראשונים. רבים מן העולים החדשים נהרו אל המושבה הזקוקה לידיים עובדות, ובתוך זמן קצר התיישבו ברמלה כעשרים משפחות פועלים, שלא נמצאו להן מגורים ברחובות. אהרון אייזנברג, מנהל העבודה במושבה, סיכם

126. מ' אדלמן, **יודישע פרסה** 48, 1890. בדו"ח השני של למען ציון: *Lemaan Zion* 2, Bericht 1890, לא נזכרת רמלה.

127. אורח, 'רמלה', **חבצלת**, "ח בטבת תר"ן, עמ' 89. שכרו של השו"ב הוא עשרים פרנק לחודש.

128. **מקאטוביץ עד באזל** (לעיל, הערה 18), עמ' 14-16.

129. ש' ורמל, 'גרוש מוסקבה: רשמים וזכרונות', **העבר** יח, תשל"א, עמ' 5-24.

130. על מספר המגורשים התפרסמו נתונים שונים בין 20000 ל-140,000 (א' פלדמן, 'גירוש מוסקבה 1891 בדו"חות של השגריר האנגלי ברוסיה', **העבר** [לעיל, הערה 129], עמ' 60).

131. על פי דיווחו של סגן הקונסול הגרמני ביפו חיות ברמלה משפחות אחדות (מוראד אל טישינדורף, 10.8.1891, מ' אליאב, **הישוב היהודי בארץ-ישראל בראי המדיניות הגרמנית – מבחר תעודות מארכיון הקונסוליה הגרמנית בירושלים 1842-1914**, תל אביב תשל"ג, תעודה 145, עמ' 117).

עם עגלון שיסיע מדי יום את הפועלים מרמלה לרחובות ובחזרה,¹³² וועד המושבה עשה חוזה עם ספק בשר כשר מרמלה.¹³³ גם פועלי שאר מושבות דרום יהודה התגוררו באותה תקופה ברמלה, הואיל והברון אסר להשכיר דירות לפועלים במושבותיו.¹³⁴

בי' בניסן תר"ן (31.3.1890) נערך בכפר יעזור (אזור) טקס חנוכת הקטע הראשון של מסילת הרכבת מיפו לירושלים, מפעל רחב היקף שהצריך פועלים רבים ופתח פתח לתקופה חדשה בהתפתחותה הכלכלית של ארץ ישראל ושל רמלה במיוחד.¹³⁵ כעבור ימים אחדים דווח על ארבע עשרה משפחות יהודיות החיות בה בשמחה, שפרט לשניים העוסקים במסחר השאר הם בעלי מלאכה, ויש מהם העובדים בסלילת מסילת הברזל. מכלל המשפחות רק שלוש נתמכות בכספי 'למען ציון', ורוב התושבים הם עניים מרודים, החסרים צרכים בסיסיים לקיומה של קהילה: שו"ב, מורה ובית הכנסת אורחים. בית הכנסת האורחים הקיים שנבנה בכספי כ"ח (בכר), הושכר לאדם פרטי המשכיר חדרים לבעלי יכולת. המבנה הקטן שנועד לבית כנסת סגור, ומפתחותיו מצויים בידי דוד אריה, חתנו של נסים בכר בירושלים, ובשל כך נאלצו להתפלל בביתו של דוידזון (= גיסין), ועשו כן בימי שבת ומועד.¹³⁶ בתמוז תר"ן דווח על 15-17 משפחות, מרביתן אשכנזיות מרוסיה, המונות חמישים ושבעה איש, שחלקם מועסקים בבניית מסילת הברזל (שכרם שני פרנק ליום), והשאר עובדים ביפו ובמושבות.¹³⁷

132. ע' הדני (עורך), אהרן א' איזנברג – קורותיו, כתביו ותקופתו הישובית, תל אביב תש"ז, עמ' 45, 50; מ' סמילנסקי, רחבות – ששים שנות חייה, תר"ן-תש"י, רחובות תש"י, עמ' 19. לפיו עבדו במושבה שלושים פועלים מרמלה.
133. עובר אורח, 'במושבות ארצנו באה"ק', הצפירה, ה' בטבת תרנ"א, עמ' 1105; סמילנסקי (לעיל, הערה 132), עמ' 21.
134. ראו עדותה של רחל ניימאן ממזכרת בתיה על המשפחות החדשות שהגיעו לרמלה, 'מרוץ אגרות בין בנות ציון', המגיד, ו' בשבט תרנ"א, עמ' 18. ראו גם: א' טרופה, יסודות לתולדות פתח-תקוה, פתח תקווה תש"ט, עמ' 86.
135. 'מסלת הברזל מירושלים ליפו', הצבי, כ"ט באדר תר"ן, עמ' כט; 'אבן הראשה למסלת הברזל מיפו לירושלים', הצבי, ה' באייר תר"ן, עמ' לז-לח. בתרנ"א דווח שהמסילה כבר הגיעה לרמלה והקטר נוסע מדי יום בין יפו לרמלה ('דברי ימי השבוע', האור, כ' בסיוון תרנ"א, עמ' קלו).
136. א"נ, 'רמלה', חבצלת, י"ב באייר תר"ן, עמ' 211-212. על פי דיווח זה טרם נשלח שו"ב, וראו (מחבצלת), 'באה"ק', המליץ, ד' בסיוון תר"ן, עמ' 7.
137. נ., 'רמלה', חבצלת, ה' בתמוז תר"ן, עמ' רסו-רסז; ד' בוימגרטן, 'הצופה פני ירושלים', המגיד, כ"ט בתמוז תר"ן, עמ' 221; נ. [תושב רמלה], 'רמלה', חבצלת, כ"ט באב תר"ן, עמ' 314-315.

בית הכנסת האורחים שימש עילה למריבות קשות במשך זמן רב. כזכור, גיסין ובנו קבלו על בכר שנישל אותם מפרנסתם, ושאינ בכוחם להעמידו לדין. הם ביקשו מאותם נדיבים ששלחו תרומות לבכר לאסור עליו לפגוע בפרנסתם.¹³⁸ אלעזר רוקח התייצב באופן טבעי לצדו של גיסין שנפגע מבכר, ופרסם מאמר תמיכה בו. את דבריו פתח בתקווה שהיהודים יצאו מארבע ערי הקודש הצפופות ויתיישבו בערים הלא נושבות, אך הוא קבל על התחרות שבין היהודים המביאה להרס. גיסין, לדבריו, הצליח להרוויח את לחמו מבית המלון ברמלה, ובביקורו במקום נכח לראות שכליו נאים ונקיים. לפיכך אין הוא מבין מדוע החליט בכר להתחרות בגיסין ואסף תרומות מנדיבים בחו"ל (סלוונדי) להקים מלון נוסף, שנפתח בחגיגות רבה. רוקח ביקש להיפרע מבכר והזכיר לקוראיו כיצד ניסה בכר להתחרות באומני ירושלים עם תלמידי בית ספרו, כשרק התערבותו של חיים יעקב הנגר הצליחה להטות את לבות ראשי 'אגודת אחים' בלונדון לאסור על בכר להתחרות באומני ירושלים.¹³⁹ הוא קורא לצוות על בכר שיחדל מלהתחרות בגיסין ולהצר את רגליו, ובכך יביא שלום לעיר.¹⁴⁰

הצבי, שופרו הנאמן של בכר, מיהר לתקוף את כתב השטנה הזה וטען שכולו שקר. הכסף נשלח לבניית בית סתם, ורק סכום מועט נשלח לבניין חדר תפילה. דוד אריה עשה כפי שצווה, ומארבעת החדרים שבנה הפריש חדר לתפילה. אריה השכיר את הבית לאכסניה, בתקווה שזו תעודד עוד שתי משפחות להתיישב בעיר. באותם הימים, טען בן יהודה, עוד לא הייתה לגיסין אכסניה, ולא לה שפנו אליו השיב כי זה לא עסקו ואין בכוונתו לכוון אכסניה, ועל כך יוכל להעיד גם פינס.¹⁴¹

משה דוידזון, בנו של דוד גיסין, ניסה להשיב את כבוד אביו ולהעמיד את האמת על דיוקה: "אני הנעלב, הנחמס התובע רצחוני הרגוני דורש משפט צדק". לדבריו, הוא הראשון שהתיישב בעיר שכולה גויים לפני כשנתיים, עשה לו עגלה-דיליז'נס להסיע אנשים מרמלה ליפו וכשרווח לו שכר בית וייסד בו מלון ליהודים העוברים בעיר, ובכך עשה חסד עם היהודים שנעשקו על ידי הערבים. למעשה, הוא היה הראשון "אשר יסדתי ישוב רמלה בלי כל עוזר ותומך מאחינו".¹⁴²

מאוחר יותר חזר אלעזר רוקח ותקף את בכר על בית המלון שבנה ברמלה. לדבריו, בביקורו ברמלה אמרו לו בעלי המלון בפירוש, "כי כל חפצם להתחרות את

138. דוידזון (לעיל, הערה 76).

139. הכוונה לתחרות שניהל בכר בעזרת תלמידיו נגד האומנים היהודים שלדעתו הפקיעו מחירים (ד' בוימגרטן, 'הצופה פני ירושלים', המגיד, כ"ח באדר תרמ"ז, עמ' 91-92).

140. 'ירושלם', חבצלת, י"א בטבת תר"ן, עמ' 83; אורח, 'רמלה', חבצלת, י"ח בטבת תר"ן, עמ' 89.

141. 'דברי ימי השבועים', הצבי, כ"ד בשבט תר"ן, עמ' כא.

142. דוידזון (לעיל, הערה 76).

ה' גיסין, המחזיק בית מלון לאורחים בתוך העיר הזאת". ואכן, לטענתו, מלון זה הסב לגיסין פגיעה כה אנושה ("מיתה רוחנית"), שספק אם יוכל להתאושש ממנה.¹⁴³ בן יהודה שב להגן על בכר כמענה לדבריו של רוקח. לדבריו, טענותיו של רוקח מופרכות, שכן בשעה שהשכיר דוד אריה (שליחו של בכר) את הבית לשני השוכרים השותפים שהפכו אותו למלון, לא הייתה עדיין לגיסין אכסניה בעיר רמלה. בטקס חנוכת המלון קבל גיסין על כך ששני השותפים רוצים להעמיד תחבורה ליפו, ואז התערב גם הוא בעצמו (בן יהודה) כדי למנוע מהם זאת. ואולם מאוחר יותר בא פינס וטען, שאין למנוע מהשותפים להפעיל עגלה ליפו, כי גיסין בעצמו הסיג גבול כשפתח אכסניה לאחר שהשניים כבר פתחו את שלהם. למרות זאת הציע בן יהודה לגיסין שיפנה לבוררות ביפו, אך הוא סירב.¹⁴⁴ הפולמוס הזה ביטא את הפוטנציאל הצפוי לרמלה מן הגידול בבאים ליפו (כ־400-500 איש בשבוע), אך גם את פוטנציאל ההרס העצמי.

בתרנ"א, כשגבר זרם הפליטים מרוסיה ליפו, יזם אדלמן את שיכונם הארעי של הפליטים העניים. הוא פתח ביפו בית תמחוי, וניסה להשיג לפליטים מגורים ועבודה ביישובים שכנים ואפילו בשכם.¹⁴⁵ הוא החל לייסד יישוב יהודי בג'נין לכעשר משפחות של בעלי מלאכה, רכש מבנה גדול שישמש מלון חינוך לעוברי אורח ושיכן בו שוחט.¹⁴⁶ אולם אדלמן התקשה להפנות עולים חדשים לרמלה, שמנתה באדר תרנ"א עשרים משפחות, בלא מסגרת חינוכית. לדעת המדווח יש לעיר נתונים מבטיחים: אווירה טובה, הברכה שרויה בה, הכול זול בה והפרנסה מצויה, ולכן רבים באו להשתקע בעיר. זה עתה הגיע המלמד יוסף משה הורביץ, והילדים החלו ללמוד לקרוא ולכתוב ומצטיינת בכך בתו בת העשר של טפר. אדלמן, לפי אותו דיווח, דאג לשולחנות, לכיסאות ולספסלים לבית הספר. בהצפירה דיווח ש'למען ציון' "תשתדל בכל עוז להרבות את מספר התושבים פה ולבד משניים השאר נהנים מתמיכת החברה".¹⁴⁷ המגיד שיבח את 'למען ציון' בהושיבה ברמלה בעלי מלאכות שונים,

143. ג. [אלעזר רוקח], 'ירושלים', חבצלת, א' באדר תר"ן, עמ' 138.

144. "וידענו לנכון, כי חפצו לתת בעד הבית הנזכר חמשה עשר נפוליון לשנה, והאדון אריה השכיר בארבעה נפוליון לשנה, כמעט חנם, למען תאחזנה שתי משפחות בעיר הזאת" (דברי ימי השבועים, הצבי, ח' באדר תר"ן, עמ' כה).

145. עיקר הד"ח של 'למען ציון' לשנת 1891 נסב סביב פעולות ההצלה. בתרנ"ד חיו בשכם כחמישים איש אשכנזים בעלי מלאכה בזכות 'למען ציון' (בית הלוי [י' ברזילי], 'מכתבים מאה"ק', המליץ, ב' באייר תרנ"ד, עמ' 6). בתרנ"ו שלחה 'למען ציון' לשכם את ד"ר משה קרישבסקי (במקום ד"ר רוטשטיין) המקיים אורח חיים דתי, שלא כקודמיו (יצחק שווארץ שו"ב, 'שכם', חבצלת, כ"א באדר תרנ"ו, עמ' 178).

146. 'דברי ימי השבוע', האור, כ' בסיוון תרנ"א, עמ' קלז.

147. עובר אורח, 'במושבות אחינו באה"ק', הצפירה, ה' בטבת תרנ"א, עמ' 105.

ובהכונה את כל הדברים הדרושים לקיום היישוב. היא תומכת בהם ביד נדיבה בכל עת מצוא, "ותהי מעוז לדל ומחסה לאביון". בעלי המלאכה אינם יודעים מחסור, ידיהם מלאות עבודה וכלכלת ביתם ברווח. "האח! חיים חדשים תראה בימים האלה במקום הזה", ולאחר התווה ובוהו שהיה בה, נשמעים עתה "קול הכשיל והפטיש מבית הנפח, ושריקת המשורר מבית חרש העץ, ובתים בנוים בגאווה, יראו נגד עינינו ולבנו ישמח אלי גיל"¹⁴⁸. כנגד הדיווחים האופטימיים הללו פרסם עובר אורח **בחבצלת**, שהצלחתה של 'למען ציון' ברמלה היא כזאת, שהלוואי ותצליח יותר במקומות אחרים.¹⁴⁹

כשהחמיר המצב התברואתי חשש ועד העיר יפו לגורל התושבים ופעל לסילוק הפליטים מגבולה. הוועד תמך כספית באלה שהתיישבו ברמלה ולקראת החגים סיפק להם מצות, יין ושאר מצרכים. גם חברי 'הוועד הפועל ביפו', פינס ובן טובים, עודדו יהודים להתיישב ברמלה.¹⁵⁰ גידולה של האוכלוסייה היהודית ברמלה בעקבות ההגירה הכפויה מיפו החמיר בה את הצפיפות. אדלמן שכר ארבע חצרות והושיב בהן יהודים, רובם עניים, והללו פתחו לבאים מיפו את בתיהם, אלא שגם הם חיו בצפיפות רבה. בלית בררה נאלצו הבאים מיפו לשכור בקתות ורפתות מהערבים. בקיץ תרנ"א פרצו ברמלה מגפות קדחת וחררה. הורביץ, הרוקח מטעם 'למען ציון', חילק לתושבים תרופות אך ללא הועיל – המחלות הוסיפו לעשות בהם שמות. בדו"ח שפרסמה אגודת 'למען ציון' באותה השנה (השלישית) נמסרו נתונים על

148. ישראל ב"ר מיכל הכהן סופר, 'ירושלים', המגיד, ג' בתמוז תרנ"א, עמ' 216-217. הכותב משבח את החברה שבימים אלה קנתה כברת ארץ גם בג'נין.

149. 'כתבו לנו מרמלה', האור, כ"ו באדר א' תרנ"א, עמ' פא. לדברי המדווח הוא מתגורר במקום חמישה חודשים. התחלופה רבה, דור הולך ודור בא, ולכן אדלמן מתקשה לייצב את היישוב. על פי דיווח אחר (עובר אורח, 'רמלה', **חבצלת**, ז' באייר תרנ"א, עמ' 238-239), 'למען ציון' שכרה ארבעה מגרשים והושיבה בהם משפחות עניות מרודות, המועסקות במושבות ובעיקר ברחובות תמורת פרנק אחד עד פרנק וחצי ליום עבודה. לבעלי מלאכה קשה למצוא עבודה ברמלה! בשבוע שעבר בא סוחר מיפו לפתוח חנות לממכר כל צרכי האדם. יש עתיד לסוחרים ברמלה! מדי פעם מגיעים סוחרים תבואות מיפו ומירושלים, ואם רק ישתקעו בה ירימו את קרן המסחר. בעוד ימים אחדים יניחו מסילת ברזל סמוך לרמלה, וכבר רואים באזור פועלים. כיום חיות ברמלה שלושים משפחות, ויש להן כבר בית כנסת, מקווה, ש"ב ומורה. הקהילה נגועה בסכסוכים מתמידים.

150. 'חשבון הכנסה והוצאה מאת ועד מנהל קהל עדת ב"י בעיה"ק יפו ת"ו', **חבצלת**, י"ט באייר תרנ"א, עמ' 249-251; שם, כ"ו באייר תרנ"א, עמ' 256-258. על פי הדו"ח, תרומות נתקבלו מ'למען ציון', מהילדסהיימר ומסלוונדי. בין ההוצאות: תרומה למשפחת ריפיטור מרמלה, למשפחה גדולה ששלח פינס לרמלה, למשפחת החייט ולמשפחת הזגג ששלח בן טובים לרמלה, ליוסף גאנאוויטש מרמלה, וכן מצות, יין ובשר לבני המושבות ולבני רמלה (100 רוטל).

סכומי הכסף המרשימים שהעבירה החברה לעזרת 168 הנפשות החיות בעיר,¹⁵¹ אולם המצב הרפואי בקרב היהודים לא השתפר.

ערביי רמלה "קראו עצרה" ודרשו מהמושל של יפו לסלק מן העיר את היהודים מחוללי המגפות. בביקורו בעיר הודיע הקיימקאם שהיהודים שבאו לאחרונה מרוסיה חייבים לצאת, וכעבור זמן קצר, בב' באב, הוא קיבל מברק מהפחה שאסר על יהודים מרוסיה לבוא ליפו.¹⁵²

אדלמן מיהר לשלוח לרמלה את ד"ר מנחם (מרק) שטיין, הרופא הממשלתי ורופא המושבות, כדי לבחון את המצב, וזה, בלית בררה, נאלץ להעביר את החולים הקשים ליפו, הוציא מן העיר משפחות חסרות דיור ושילם להם סכומי כסף להוצאות הדרך.¹⁵³ אדלמן, שחזה את המתחולל, השפיע על ועד העיר יפו, על 'הוועד הפועל ביפו' ועל לשכת 'בני ברית' לפתוח מחדש (בקיץ תרנ"ב) בבית ארעי שכור את בית החולים 'שער ציון' ובו חמש עשרה מיטות עבור חולי יפו ורמלה. אדלמן הוסיף לתמוך בפליטים הרבים ולסייע לאחרים לשוב לארצותיהם,¹⁵⁴ אך בכל אלה לא היה די. הוא הפנה פליטים אחדים לשכם ולערים ערביות נוספות, אולם הם לא נקלטו בהן.

באלול תרנ"א (ספטמבר 1891) הגיע מאנגליה לארץ דרך מצרים רוברט סקוט מונקרין,¹⁵⁵ שליח 'האגודה לעזרת יהודים נרדפים' (Society for relief of persecuted Jews) הנוצרית בלונדון, מייסודם של הלורד שפטבסרי ואליוזבת אן פין, שבא לבחון

151. ה., 'רמלה', **חבצלת**, כ"ב בתמוז תרנ"א, עמ' 311-312; **יודישע פרסה** 24, 1891, מובא אצל אליאב (לעיל, הערה 16), עמ' 315.

152. 'דברי ימי השבוע', **האור**, כ"ח בתמוז תרנ"א, עמ' קנה; על פי קלויזנר (לעיל, הערה 18), עמ' 118, באותה עת הוחלף רשאר פחה באברהים חאקי ביי והדברים נעשו באישורו.

153. ה., 'רמלה', **חבצלת**, כ"ב בתמוז תרנ"א, עמ' 311-312.

154. ח' שמרלינג ואחרים, 'יפו', **חבצלת**, ח' באב תרנ"א, עמ' 324; הני"ל, 'שלמי תודה', **חבצלת**, כ"ד באב תרנ"א, עמ' 341. התודות לרב יש"א ברכה, שלוחו של הגביר ח' גדליה, על הכסף למען הפליטים, לחובבי ציון, לכ"ח, לרב הילדסהיימר ולרב נפתלי הכהן אדלר שהעבירו כספים להחזיר פליטים שלא מצאו מקום לארצותיהם. ראו גם: ח' שמרלינג ואחרים, 'ועד העיר ביפו', **חבצלת**, י"ט באדר תרנ"ב, עמ' קסו-קסט; 'יפו', **חבצלת**, ה' באב תרנ"ב, עמ' 284. על בית החולים ראו: י' גולדמן, 'שאר ישוב', בתוך: ז' יעבץ, **מירושלם** ב, ורשה תרנ"ב, עמ' 14-15; י' גולדמן, 'שאר ישוב', בתוך: ז' יעבץ, **גאון הארץ – ספר לכל נפש ולכל בית ישראל** א, ורשה תרנ"ג, עמ' 25; בית הלוי [י' ברזילי], **מכתב מארץ ישראל** ב י-יא, א' באלול תרנ"ד, עמ' 5; הני"ל, 'מכתבים מאה"ק', **המליץ**, כ' באלול תרנ"ד, עמ' 6. על פי מקור זה, מתרנ"א ועד תרנ"ד אושפזו בבית החולים 'שער ציון' ביפו שבעה עשר רמלאים. ראו גם: רם (לעיל, הערה 123) עמ' 110-111.

155. על פעולות 'למען ציון' ומונקרין למען יהודי יפו ראו: המיצר בצרת עמו וארצו, 'יפו', **חבצלת**, י' בכסלו תרנ"ג, עמ' 50-52.

את מצבם של הפליטים מרוסיה.¹⁵⁶ במונקרף תמכו כנראה גם ראשי 'אגודת אחים' היהודית בלונדון, שהפקידו בידי כספים לחלוקה לפליטים מרוסיה.¹⁵⁷ בהיותו במצרים נפגש עם פליטים יהודים, שלא הורשו לרדת בחוף יפו, סייע להם במעט והציע להם להתיישב באדמות אבוכיר, שנרכשו בכספי חברה אנגלית.¹⁵⁸ בהגיעו ליפו הצטרף אליו עוזר יהודי ושמו דוד ווידלר, ויחדיו נחלצו לעזרת הפליטים ביפו, בירושלים, במושבות וברמלה.¹⁵⁹ הם יסדו ביפו בית תמחוי לכמאתיים פליטים מדי יום, ובהם גם לאלה שהגיעו ליפו מן המושבות שבהן פשטו "קדחת מורי" ושחפת.¹⁶⁰ מונקרף בחן את מצבם של הפועלים בנס ציונה במטרה לסייע להם, והגיע בראשית דצמבר (1891) גם לרמלה. מצב היהודים הותיר בו רושם קשה והוא תמך כספית בהעברת חמישה עשר חולים לבית החולים הבריטי ביפו. מונקרף דאג לשכנם ולהאכילם ושלח להם רופא מדי יום ביומו, שנתן להם תרופות חינם אין כסף. בהיותו ברמלה הגישו לו עשרים ושש משפחות מכתב בקשה לסיוע הומניטרי, והוא סיפק להם לחם מדי יום ודאג למגורים בשכירות לשמונה משפחות עניות במיוחד.¹⁶¹

מונקרף נחשד מראש כשליח המיסיון, ולכן הצטייד במכתב המלצה מאליהו חזן, רבה של אלכסנדריה, אולם המכתב לא הניח את דעת רבני ירושלים,¹⁶² ויהודים

156. מונקרף, 'מכתבים להעורך', האור, י"ד בתשרי תרנ"ב, עמ' ו. השוו: א"מ חיימסון, **בריטניה הגדולה ותחית ישראל בארצו**, ירושלים תרע"ט, עמ' 27; א' אורן, **חיבת ציון בבריטניה 1878-1898**, תל אביב 1974, עמ' 21. על פי אלה מדובר ב'הקרן ליישוב ארץ ישראל וסוריה'. על תרומת אגודה זו להתיישבות יהודים בלסקיה כעשר שנים קודם לכן ראו: י' הראל, 'מושב נשכחת מתקופת העלייה הראשונה', **קתדרה** 74, תשנ"ה, עמ' 62-67.
157. ראשי האגודה הם קולונל גולדשמיד, סמואל מונטגיו ויוסף סבאג-מונטיפיורי. ראו: יעקב צבי זיסילמאן, 'יפו', **חבצלת**, כ"ט באלול תרנ"א, עמ' 382; 'ירושלים', שם, כ"ח בתשרי תרנ"ב, עמ' 9; 'חדשות לבית ישראל', שם, כ"ח בחשוון תרנ"ב, עמ' 47.
158. **מקאטוביץ עד באזל** (לעיל, הערה 18), עמ' 172-174.
159. ווידלר, נתין שווייצרי, בא לארץ עם רעייתו אטל, בת מרדכי לנדאו מקושאט. שלט בשפות רבות ובנה את ביתו ביפו. מאוחר יותר עזב והשתקע בשנחאי, סין. עליו ועל מונקרף ראו: ד' יודילוביץ, 'רוברט סקוט ועוזריו בארץ', **מימים ראשונים** ב, 1935, עמ' 111-124.
160. עמ"י [יעקב גולדמן], 'יפו', **חבצלת**, ט"ו בטבת תרנ"ב, עמ' 99-100; ד' ווידלר, 'יפו', **חבצלת**, י"ד בשבט תרנ"ו, עמ' 135.
161. ישראל איסר סמאלאק, **האור**, א' בטבת תרנ"ב, עמ' נט. הוצאותיו של מונקרף לחודש היו כ-4000 פרנק. עלות הלחם שסיפק לתושביה העניים של רמלה היא כשמונים גרוש ליום למשפחה. רופא הבלדיה (= העירייה) של יפו היה ד"ר לורך. ראו גם: רם (לעיל, הערה 123), עמ' 98.
162. ראו מכתבו של אליהו חזן מנוא אמון, **חבצלת**, כ"ט באלול תרנ"א, עמ' 382-383. 'ירושלים', שם, כ"ח בתשרי תרנ"ב, עמ' 9. מדברי הרב חזן עולה, שמונקרף הוא אח לשר בממשלת

טפלו עליו האשמות שונות ומשונות, מקצתן חסרות שחר ומרביתן חצאי אמתות.¹⁶³ מונקריף התעלם מן השמועות שנפוצו על אודותיו,¹⁶⁴ וסייע לא רק לפליטים מרוסיה, אלא גם לספרדים ביפו. הוא שחרר ממעצר יהודים תימנים בירושלים, שלא שילמו את מס האסכריה, רכש קרקעות סביב ירושלים לשכן עליהן יהודים ונקט עוד יזמות,¹⁶⁵ שהקנו לו את התואר 'אוליפנט השני'.¹⁶⁶ אך כל אלה לא הניחו את דעתם של הקנאים, שטענו כי כל מעשיו מכוונים להרחיב את גבול דתם של הנוצרים.¹⁶⁷ בטבת תרנ"ב זכה מונקריף לרהבילטציה מרבה של יפו, הרב נ"ה הלוי, שפרסם את דו"ח ההכנסות וההוצאות של הכספים שנאספו בידי מונקריף, נסים בכר ואחרים ואישר כי הכספים טהורים ומונקריף חף מכל חשד.¹⁶⁸

בקיץ תרנ"א התברר שגם בעלי מלאכה מתקשים למצוא עבודה ברמלה. הניסיון הקצר לימד, שדווקא לסוחרים מזומן בה כר פעולה נרחב, שנוצל על ידי סוחר תבואות מיפו ומירושלים שעשו בה חיל. באשר למאות פועלי המושבות תושבי רמלה, מצבם היה סביר והם השתכרו פרנק אחד עד פרנק וחצי ליום עבודה.¹⁶⁹ נראה היה אז שעתידי טוב יותר צפוי לחסרי התעסוקה, שיועסקו בתוך זמן קצר בעבודות במסילת הברזל הסמוכה לרמלה. אך דא עקא, שלושים משפחות היהודים המתגוררות ברמלה עדיין נותרו מסוכסכות בינן לבין עצמן.¹⁷⁰

- בריטניה וכי עמד בקשר עם חברי הוועד המיוחד לעזרה לפליטי רוסיה ופולין. ראו עוד: א"נ אבולזון, 'חוץ לארצנו', המליץ, כ"ג בתמוז תרנ"א, עמ' 3.
163. ראו: 'פתח תקוה, מכתב גלוי להאדון הנכבד ה' מאנקריף!', **חבצלת**, ה' באב תרנ"ב, עמ' 285-286; ז' בן טובים, 'באה"ק', המליץ, ב' בכסלו תרנ"ב, עמ' 3; אייזיק בן טובים, 'פר', **חבצלת**, א' בטבת תרנ"ב, עמ' 83 (מתנער מהשמצת בנו); ז' בן טובים, 'מכתב למר"ל', שם, עמ' 84 (מתנצל על דברים הראשונים).
164. ח"מ מיכלין, 'ירושלים', **הצפירה**, י"ג בטבת תרנ"ב, עמ' 3. על פי האמור שם, הרב אדלר שלח להיילפרין ביפו מכתב, ובו כתב שמונקריף הוא שליח מחברה של נוצרים שבראשה הגברת פין. ראו גם: A.M. Hyamson, *The British consulate in Jerusalem in relation to the Jews*. in *Palestine II*, London 1941, pp. 480, 567. אגודתה של אליזבת אן פין, 'כרם אברהם', נודעה לימים בשם 'האגודה להצלת יהודים נרדפים'. על כרם אברהם וכד' ראו: גת, (לעיל, הערה 8), עמ' 67-68.
165. ש"א טיקטין, 'ירושלים', **המגיד**, י"ח באדר תרנ"ב, עמ' 82; מש"צ [א"ש בלומנטל], 'ירושלים', **המגיד החדש** 7, ר"ח אדר תרנ"ג, עמ' 4.
166. כך לדברי ווידלר, **האור**, ר"ח סיוון תרנ"ב, עמ' צא.
167. 'ירושלים', **חבצלת**, כ"ח בשבט תרנ"ב, עמ' 146.
168. 'תעודת הרה"ג אב"ד דיפו', **האור**, ט"ו בטבת תרנ"ב, עמ' סה. מסך כל הכספים, 4518.50 פרנק, לא הועברה במישרין ליהודי רמלה אף לא פרוטה אחת!
169. בקיץ תרנ"א עבדו ברחובות כ-500 פועלים (א"ז הלוי לוי-אפשטיין, **זכרונותי**, תל אביב תרצ"ב, עמ' 163).
170. עובר אורח, 'רמלה', **חבצלת**, ז' באייר תרנ"א, עמ' 238-239.

לאחר הקיץ הקשה הגיע החורף, וגם הוא לא היטיב עם יהודי רמלה. בשבט תרנ"ב בא אדלמן לביקור בעיר ונתקבל בשמחה. במכתבו של אחד מתלמידי בית הספר שפורסם בהצבי, נכתב שאדלמן התרשם מרמת הלימודים שכללו קריאה וכתובה של עברית וערבית, "ורוב התלמידים הפיקו רצון מאתו", והוא העניק תשורות לילדים ולמוריהם,¹⁷¹ ואולם ביקורו לא שינה מהותית את מצבה הקשה של הקהילה וחבריה פנו לעזרת בכר שיסייע להם לקיים סדר פסח בכבוד.¹⁷² מן הדיווחים שפורסמו בעיתונות עולה, שמצבה הכלכלי של 'למען ציון' לא היה איתן כבעבר,¹⁷³ ושהחברה מעדיפה להשקיע את כספה דווקא בירושלים: בעזרה רפואית, בשכירת רופאים ורוקחים להצלה מפני המחלות וכתריס נגד פעילות הרפואית של המיסיון,¹⁷⁴ ובמציאת פתרונות דיור לפליטים מרוסיה שהגיעו לעיר, ביגוד לילדים עניים ועזרה לנשים.¹⁷⁵

בחורף תרנ"ג החמיר המצב ברמלה וכבר לא היה מי שיסעד את החולים. לא היה בה רופא ואף לא רוקח, ואדלמן הוציא ממנה את החובש שהיה לעזר רב.¹⁷⁶ גם מלמד לא נשאר בה עד שאדלמן הביא מלמד לשלושה חודשים בלבד, מתוך כוונה שהתושבים עצמם יגלו יזמה וישכרו מלמד בכספם. באותה שנה מנתה הקהילה היהודית ברמלה כמאה ושמונים תושבים, וגיסין יזם הקמת ועד קהילה בן שבעה חברים, שהחליט להשית מסים כדי לשכור מלמד ולדאוג לשירות רפואי, ופנה לוועדי המושבות הסמוכות לגייס תרומות.¹⁷⁷ נדמה היה שיש בכך מהלך משמעותי לייצובה של הקהילה, שהצליחה להסתיר כלפי חוץ אירועים פנימיים קשים.¹⁷⁸ בשלב הזה

171. אחד מתלמידי בית הספר – ד"ב פרשטט, האור, "ד בשבט תרנ"ב, עמ' סט.
172. 'דברי ימי השבוע', האור, "ב באדר תרנ"ב, עמ' עה. בכר סייע גם ליהודי עזה ויפו.
173. D-d R-r, ברלין, המגיד, ה' בתמוז תרנ"ב, עמ' 174: מציין את הסדר בפעולותיה של 'למען ציון' בהתייחס לדו"חות שלה, אך מוסיף שהכנסותיה בשנה זו היו נמוכות מדי – 29300 מרק בעוד שהוצאותיה הגיעו ל-31245 מרק.
174. 'חדשות לבית ישראל', חבצלת, כ"ז בסיוון תרנ"א, עמ' 290-291 – דו"ח החברה 'למען ציון' שפורסם בפרנקפורט: שכרו של הרופא שנשלח לירושלים, עשרים וארבע מכוונות תפירה, "מכונה לדריסת ענבים", 600 פרנק לקניית בגדים ונעליים לילדי שני בתי ספר בירושלים, תמיכה לרמלאים, 500 פרנק לרופא ביפו.
175. מ' אדלמן, 'מפלט', חבצלת, ה' בחשוון תרנ"ב, עמ' 24 – הבתים להכנסת אורחים שנועדו לפליטי רוסיה הם בשכונת מאה שערים ודרך המלך עוברת מעליהם.
176. 'רמלה', האור, ו' בכסלו תרנ"ג, עמ' לד.
177. אחד מהתושבים, 'רמלה', האור, כ"ט בכסלו תרנ"ג, עמ' מח.
178. 'רמלה' (לעיל, הערה 176). הגיעו הדברים לידי כך, שבבית א' ג' (פועל במסילת הברזל) קרה אסון, כשהוא שיחק ברובהו נפלט כדור שפצע את ישראל פרבר (פועל במושבות, בעל משפחה עם ארבעה ילדים). הפצוע הובהל לד"ר א"מ מז"א, רופא בראשון לציון, שהצילו ממוות, אולם הוחלט שלא למסור על המקרה לשלטונות ולפצות את פרבר.

הוברר לאדלמן ולמנהלי 'למען ציון' שסיכויי הצלחתו של היישוב קלושים, ובכל מקרה דרושים זמן, סבלנות רבה ומשאבים כספיים ניכרים כדי לבססו.¹⁷⁹ הקטטות, כך מסתבר, התחוללו גם עם השלטונות, ורובן על עניינים קלי ערך.¹⁸⁰ אחת הסיבות למתיחות בקהילה הייתה הגעתם לארץ ישראל של בעלי מלאכה רבים, פי עשרים יותר מהנדרש, "ותרבה העניות ותגדל מיום ליום עד כי באמת כשל כח הסבל", ומנהיגי היישוב קראו לשכמותם שלא לעלות ארצה.¹⁸¹ ההחמרה במצב היישוב ברמלה גרמה לריבוי הסכסוכים הפנימיים, ולא הועילו לא התארגנותה של הקהילה ולא ניסיונותיה להיעזר באחרים. משפחות שנזקקו לתמיכה פנו לוועד הקהילה ביפו, וזה סייע להן ככל יכולתו.¹⁸²

אדלמן נאלץ לתווך בין הנצים ולהשכין שלום ברמלה,¹⁸³ אך הוא לא שם קץ ליריבות בין השו"בים-המלמדים, וכתוצאה מכך נותרו הילדים ללא מסגרת לימודים והתרוצצו ברחובות. 'למען ציון' תמכה אמנם בסכום של עשרים פרנק לחודש, אך לא היה בו די אפילו להעסיק מורה או מלמד פשוט, וזה שהגיע בפורים הפסיק ללמד אחרי פסח בגלל הסכום העלוב.

בתרנ"ה נמנו ברמלה תשע עשרה משפחות שמצבן הנואש חייב עזרה, ובהן: חייט, צובע, שני סתתי אבן, שני נגרים, טוחן, שוחט, שני חנוונים, משפחה אחת ללא תעסוקה קבועה ועוד שמונה משפחות פועלים במושבות.¹⁸⁴ לתשע משפחות היו חמישה עשר ילדים הזקוקים לבית ספר. אנשי המושבות הוסיפו להתנכר ליהודי רמלה ולא גילו עניין בגורלם, והובע החשש שהם יאבדו את האמונה באפשרות לחיות בארץ על יגיע כפיים. כדי לחלץ ולו במקצת את הקהילה ממצבה העגום, הציע מנשה מאירוביץ' מראשון לציון לתרום אלף פרנק לשנה לבית ספר.¹⁸⁵ אחד מתושבי רמלה נפגע מתיאורו של מאירוביץ', הכחיש כאילו ילדי רמלה סובבים בחוצות, ודיווח על מלמד בתלמוד תורה שנשלח על ידי הרב של יפו, נפתלי הרץ

179. א' בן יהודה, 'רושלים', הצבי, כ"ט באדר תרנ"ג, עמ' פט. הכוונה גם לשאר היישובים שנתמכו בכספי 'למען ציון'.

180. בית הלוי [י' ברזילי], 'מכתבים מארץ ישראל ב ב, א' בכסלו תרנ"ד, עמ' 1.

181. בית הלוי [י' ברזילי], 'מכתבים מארץ הקדושה', המליץ, "ט בחשוון תרנ"ד, עמ' 2-3; 'חזות הכל (שימת עין במכ"ע שונים)', המגיד, ל' בסיוון תרנ"ו, עמ' 184.

182. יהודי רמלה פונים אל ועד העיר יפו בבקשה לקמחא דפסחא – פרוטוקול הוועד, יום א' לח' ניסן תרנ"ד, ארכיון היסטורי תל אביב.

183. על המריבה הממושכת בין שני השוחטים שהם גם המלמדים, "בחפצם להשתמש שניהם בכתר אחד", ראו: 'פנ', חבצלת, "ב בשבט תרנ"ה, עמ' 141.

184. אחדים מהם הגיעו לרחובות בחול המועד פסח תרנ"ה לצפות במחזה זרובבל. ראו: העפ"ר [יודילוביץ'], 'רחבות', הצבי, כ"ה בניסן תרנ"ה, עמ' נא-נב; 'האינקוויזיציה בא"ק!', המגיד, ח' באייר תרנ"ה, עמ' 137-138.

185. האכר – מנשה מאירוביץ', 'אדות הישוב ברמלה', הצבי, כ"ב בסיוון תרנ"ה, עמ' פג.

הלוי, אך גם הוא הודה שהמצב קשה ושאלמן סובל מתושבי רמלה. לדבריו, הוצאותיו של אדלמן רבות: שכר לש"ב, למלמד ולרוקח. אדלמן בנה מקווה ובית כנסת, קנה ספר תורה וארון קודש ורכש ספרי לימוד וכלי כתיבה לילדים. בנוסף לכל אלה הוא בנה בתים, שכר חנויות וכו'. ואולם מחרחרי הריב ברמלה גירשו את הרוקח ואת המורה, והמחלוקות בין חברי הקהילה מוציאים שם רע לרמלה. כך, למשל, בחורף אשתקד הוכה המורה, ורק התערבותו של א' לוי־אפשטיין שנקלע למקום הרגיעה את הרוחות. ילדי רמלה כהוריהם נוח להם בהפקרות ורבה ביניהם שנאת חנם, ואלמלא השלטונות איש את אחיו חיים בלעו.¹⁸⁶

תושבי רמלה האשכנזים לא יכלו לשאת את המצב החינוכי הירוד, וארבעה הורים שלחו את ילדיהם אל התלמוד תורה 'שיבת אורח חיים' בקסטינה (= באר טוביה).¹⁸⁷ עם זאת, ניכרת בכל זאת התאוששות מה בעיר, כשהגיעו אליה יהודים אחדים מירושלים, נולדו בה ילדים ונראה כי מתגוררים בה גם בעלי הכרה ציונית.¹⁸⁸ אולם המצב הכלכלי לא בא על פתרונו, והסנדלר ישראל נתנזון נאלץ לבקש את תמיכת הוועד האודסאי לקנות לו כלי עבודה.¹⁸⁹ מן הראוי לציין שבביקורו של הרצל ברחובות באו לקראתו דווקא חבורת יהודים ספרדים מרמלה להגיש לו ברכה, ושני זקנים נפלו על ברכיהם ונישקו את עקבותיו בחול.¹⁹⁰

כתוצאה מן הסכסוכים הפנימיים הורעו היחסים עם הערבים, שעד כה התנהלו ברוח טובה, והוחלט להקים גדר סביב בתי היהודים. בניית הגדר נסתיימה באביב שנת תרנ"ז (1897). על פי אותו דיווח מנתה הקהילה חמש עשרה משפחות, ביניהן גם שוחט ובודק ששימש כמלמד וגם כרואה חשבון בבית המקולין (בית מטבחים). הוא גובה חמש פרוטות כמס מכל אוקיית בשר, בנוסף לשכרו העומד על שנים עשר נפוליון בחודש. לבד מ'הגבילה' (מס על השחיטה) הזאת ועוד פרנק אחד שמשלם כל

186. א"ז וואסלויער, 'רמלה', **חבצלת**, ו' בתמוז תרנ"ה, עמ' 322-323. הוא גם נקב בשמם של מחרחרי הריב: א"ט, י"פ [ישראל פרבר?], א"ג ובראשם פ'. לא עלה בידי למצוא פרטים עליהם.

187. י' קניאל, **המשך ותמורה – היישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 221, על פי **לוח אחיאסף**, תרנ"ט, עמ' 319; **אהרן א' איזנברג** (לעיל, הערה 132), עמ' 68.

188. רבקה, **יוצאת ירושלים**, מודה שאינה חוששת יותר מהמוחרם – משך הדירות שחל בר"ח תמוז, **הצבי**, ח' בתמוז תרנ"ו, עמ' 4. ראו למשל ברכות לרבקה וליצחק שמואל סגל להולדת בתם קציעה, **הצבי**, א' בתמוז תרנ"ו, עמ' קלו; ישראל פרבר מרמלה מברך את משפחת סגל (שם, כ"ט בתמוז תרנ"ו, עמ' קמח).

189. 'תוצאות מהפרטי-כל של ישיבות הוועד לחברת תמיכת בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריא ובארץ הקדושה', ז' באדר ב' תרנ"ז, **המליץ**, ב' באייר תרנ"ז, עמ' 2.

190. מ' סמילנסקי, 'הרצל במושבת רחובות', בתוך: **זכרונות ארץ-ישראל** (לעיל, הערה 24), עמ' 762.

אב השולח את בנו לת"ת, הוא דורש גם פרנק נוסף מכל בית אב. אין פלא שיהודי רמלה מלאים תלונות כרימון, ואין הם מתביישים לספרן לעוברים ולשבים בעירם.¹⁹¹ מסיבה כלשהי שלא נתבררה, ככל הנראה כדי להשקיט את הרוחות הסוערות, נתבקש ד"ר א"מ מז"א, רופא בראשון לציון, להודיע לפועלים מרמלה העובדים במושבה להימצא בבתיהם ביום ובשעה שנקבעו, כדי להיפגש עם יוסף נייגו, מנהל 'מקווה ישראל', ועם דוד חיים, פקיד הברון רוטשילד.¹⁹²

במרוצת השנים לא הוטב מצבה הכלכלי והחברתי של הקהילה, כמו גם מצבה הכללי של העיר, שהתקשתה לספק שירותים יסודיים.¹⁹³ 'למען ציון' הפחיתה בהתמדה את תמיכתה, ולא נמצאו בעלי עניין ואמצעים להרימה משפל קיומה, במיוחד לאחר השמות שחוללה ביישוב מגפת החולירע בתרס"ג.¹⁹⁴ מדי פעם היו מתעכבים בה אישים שונים, שביקרו במושבות יהודה או שחנו בה בדרך נסיעתם מיפו לירושלים ובחזרה, והרושם שהותירה בהם הקהילה היה קשה. דיווח עצוב על מצב הקהילה פרסם דוד ילין, שעמד על ערש הקמתה. בדרכו מירושלים ליפו הוא לן במלון היהודי היחיד, הממוקם "בקצה העיר ימה", וחזותו כמראה העיר, עלוב ומוזנח. הרושם שקיבל בשיחותיו עורר בלב דאגה. ברמלה שלושת אלפים נפש; כשליש נוצרים, ורק שבע עשרה משפחות מבני עמנו. רוב הגברים נמצאים כל השבוע ברחובות ובמקומות אחרים ושבים לביתם לשבת. בעיר מתגוררים דרך קבע חיים הפחח, החנווני ומוכר החלב. רוב בעלי המלאכה נאלצו לעזוב בשל קמצנותם

191. 'בהמושבות', **הצבי**, כ"ב באדר ב' תרנ"ז, עמ' קו. יהודה טוביאס מרמלה פנה אל הוועד האודסאי וקיבל תמיכה לקניית חמור להוביל מים לבתי האיכרים בראשון לציון ('תוצאות מהפרטי-כל של ישיבות הוועד לחברת תמיכת בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריא ובארץ הקדושה', **המליץ**, כ"ו בתשרי תרנ"ו, עמ' 3).

192. דוד חיים (מקווה ישראל) אל ד"ר א"מ מז"א (בצרפתית), 6 בינואר 1898, ארכיון על שם א"מ מז"א, ירושלים. תודה לגב' סמדר ברק שהמציאה לי את צילום המכתב. על דוד חיים ראו: ש' לסקוב (עורכת), **כתבים לתולדות חבת ציון וישוב ארץ-ישראל ד, תל אביב תשמ"ז**, עמ' 346; א' ינקלביץ, 'דוד חיים הפקיד ש"נעלם" והקמת חוות ההכשרה בסג'רה', **קתדרה**, 98, תשס"א, עמ' 97-122.

193. על הרס ענף תולעי המשי שטופח במשך כעשרים שנה ראו: ש"כ ליפשיץ, 'בהמושבות: גדול תולעת המשי במושבות ארץ ישראל', **השקפה**, י"ד באב תרס"ג, עמ' 342. ראו גם: שמואל מבילסטוק, 'רמלה', **השקפה**, י"ב בחשוון תרס"ו, עמ' 3; ש' מירקין שר"ב, 'רמלה', **השקפה**, א' באלול תרס"ה, עמ' 7.

194. A. Carmel, *Palästina-Chronik 1883 bis* 'Die Cholera in Palestina', 27.12.1902. *1914 - Deutsche Zeitungsberichte von der ersten Judischen Einwanderungswelle bis zum Ersten Weltkrieg*, Ulm 1983, pp. 253-257; ש.ב.ל., 'בפתח תקוה וביהודה', **השקפה**, י"ד בחשוון תרס"ג, עמ' 32. על פי נתוני הממשלה נפטרו בלוד (= רמלה) בתשרי תרס"ג 189 בני אדם ועוד 134 חלו (**השקפה**, ז' בחשוון תרס"ג, עמ' 22).

של הערבים, והנותרים עובדים בתנאים פרימיטיביים. אלמלא קרבתה של רמלה למושבות ספק אם היה קם בה יישוב יהודי. לדברי הבעלים של המלון, היישוב הקטן נגוע במחלוקות סביב כיבודים ועליות לתורה, ולכן פועלים במקום שני בתי כנסת המתקשים לקיים מניין, ולא אחת נגנב ספר תורה מבית תפילה אחד למשנהו.¹⁹⁵

בתרס"ב דיווח שחסר ביישוב מקווה, שעליו נשפכו נהרות של דיו, כמו גם על הסכסוכים המרובים ופירוד הלבבות המאפיינים את תושבי רמלה.¹⁹⁶ בחורף אותה שנה הוטל סגר על העיר בגלל מגפת החולירע, מה שהקשה על חיי הקהילה.¹⁹⁷ בשנת תרס"ד, השנה השש עשרה לפעילותה, הפחיתה 'למען ציון' את השקעותיה ברמלה לכדי שבע מאות פרנק.¹⁹⁸ המשבר הכספי הזה אילץ את אדלמן לחדול מלממן את שכר השר"ב והמלמד, והם עזבו את העיר. במצוקתם פנו שניים מנכבדי הקהילה לבקש עזרה מראשי היישוב הישן בירושלים, ובקשתם נענתה כשאגודת 'שומרי תורה' נידבה עשרים פרנק לחודש למימון שכר השוחט והמלמד, והרב יצחק וינוגרד, ראש ישיבת 'תורת חיים', נידב חמישים פרנק למטרה זו.¹⁹⁹ בתרס"ה הקציבה 'למען ציון' כאלף פרנק לשכר לימוד מלאכה לילדים עניים ולבניית בית מרחץ ברמלה.²⁰⁰ באותה השנה רוב המתגוררים ברמלה עבדו בבניית הגשרים לרכבת בחיפה, עובדה שלא תרמה ללכידותה של הקהילה.²⁰¹

195. ד' ילון, 'מירושלים ליפו (מזכרונות מסעי)', בתוך: **כתבי דוד ילון ב, ירושלים תשל"ג**, עמ' 55-61. פורסם לראשונה בהגן בשנת תר"ס.
196. יעקב מרדכי שו"ב זינגער, 'ראשון לציון', **חבצלת**, י"ז באלול תרס"ב, עמ' רנג-רנד. למרות האמור לעיל נכללה קהילת רמלה במושבות יהודה לצורך בחירת צירים לכנסייה בזכרון יעקב באלול תרס"ג ('הכנסיה הראשונה לבני ישראל בארץ ישראל', **המליץ**, כ"ה באלול תרס"ג, עמ' 1).
197. א"מ פרימן, **ספר היובל לקורות המושבה "ראשון לציון" מעת הוסדה תרמ"ב עד שנת תרס"ז**, ירושלים תרס"ז, עמ' 67.
198. 'חשבון השנה של למען ציון', **השקפה**, ח' באלול תרס"ד, עמ' 596-597. על פי האמור שם, בשנת תרס"ד הופנו רוב כספי החברה לריפוי נפגעי החולירע, לחינוך עניי ירושלים ולהכשרת תלמידים בחו"ל. מתוך 6385 פרנק, הוצאות החברה, קיבלה רמלה 700 פרנק (אין פירוט). כעבור שנה הוצאו לשכר מורים 1072 פרנק וליישוב ברמלה 870 פרנק ('למען ציון – חשבון החברה לשנת 1905', **השקפה**, ט"ו באלול תרס"ו, עמ' 1).
199. המלמד ראובן גוטפריד (ידידה), חתנו של י"מ סלומון, הגיע לרמלה מפתח תקווה ולימד כתריסר ילדים. ראו: 'ירושלים', **חבצלת**, ז' בתשרי תרס"ו, עמ' א; טרופה (לעיל, הערה 134), עמ' 78, על פי מ' סלומון, **שלשה דורות בישוב – תקע"ב-תרע"ג**, ירושלים תשי"א², עמ' 209.
- ראו גם: ח' המבורגר, **ספר שלשה עולמות א, ירושלים תרצ"ט**, עמ' צא-צד.
200. 'חדשות בישראל', **השקפה**, כ"א באב תרס"ה, עמ' 6. אין פלא בדבר, שהרי הוועד הנבחר לחברה כלל אישים שלא היה להם יחס מיוחד לרמלה: יחזקאל בלום, דוד פיינשטיין, מלכיאל מני ודוד סלומון.
201. שאול מבילסטוק, 'רמלה', **השקפה**, ט' בחשוון תרס"ו, עמ' 3.

ו. אחרית דבר: כישלון צפוי מראש

לא עלה בידינו לברר, האם קדמו יהודים ברמלה למחדשי היישוב ערב העלייה הראשונה, אך הדעת נותנת שבעיר חיו יהודים בודדים שלא במסגרת קהילתית.²⁰² השלטונות העותמאניים לא רדפו אותם, ובמשך עשרות שנים נשמרה יציבות בעיר והביטחון בה לא הופר, גם כשנוספו לעיר התושבים היהודים החדשים, וכפי שעולה ממקורותינו: "אחינו חיים בשלוה בין הערבים".²⁰³ כעיר על אם הדרך התאפיינה רמלה בריבוי ח'אנים, אכסניות לצליינים ומלונות קטנים,²⁰⁴ ואך טבעי הדבר שגם יהודים יזמו הקמת בתי הכנסת אורחים ומצאו בהם את פרנסתם.

טרם נתברר היכן השתכנו יהודי רמלה. סביר להניח שהמקום הנבחר לא היה בטבורה של העיר, משום הקושי לנהל חיי קהילה נפרדת, ואף לא בעיבורה המרוחק, שיקשה על פרנסתם. החוקר ח"ז הירשברג הצביע על מקום חצר היהודים בעיר בתסריט הרובע המרכזי ברמלה, ולפיו היה ברובע הסראיה הקדום, כיום גן העיר, אך לא נמצאו עדויות מוצקות להשערה זו. לדבריו, בראשית המאה העשרים היה הח'אן מול מסגד אבראלעון, מדרום לכביש לירושלים, ואילו הח'אן מן המאה התשע עשרה היה מדרום למסגד אבראלעון.²⁰⁵ הדעת נותנת שהיישוב נוסד במוצאה הדרומי-מזרחי של העיר הנוכחית, הנושק לשדרות הרצל של היום, 'דרך יפו-ירושלים' העותמאנית, סמוך לתחנת הרכבת התורכית, שם היו הקרקעות זולות יחסית. באזור הזה, מדרום למסגד אבראלעון, בין הרחובות 'למען ציון' (כיום רחוב אהרון הכהן) ממערב ו'פועלי ציון' מדרום (למרבה הצער נהרסו בתי האזור, ורק השלט 'פועלי ציון' ניצב על מקומו ומורה אל שטח ריק מבניינים), עומד עד היום מבנה דרקומתי מרשים (כיום אולם שמחות), שיש המזהים אותו עם מלון ברסלבסקי.²⁰⁶ במלון זה, "במקום סתר", "בדרך העולה מיפו לירושלים", התכנסו חברי 'פועלי ציון' ב-1906

202. בתרמ"ה ידוע על יהודים המתגוררים ברמלה, ובהם, לבד מבעלי מלאכה, שני יהודים עשירים מקורדובה ומטולדו, בעלי בית מלאכה לצמר גפן ברמלה ('ישוב היהודים בארץ ישראל אחרי ממשלת הנוצרים', **הצבי**, י"ג בתמוז תרמ"ה, עמ' קמו).

203. ה., 'צאתי ושובי לירושלים', **הבצלת**, ח' בטבת תרנ"ב, עמ' 94.

204. בנו של בעל המלון הגרמני ברמלה וקרובו של פאסט נהרג סמוך לפריס (זמניה מקומית', **האור**, ח' בתשרי תרע"ה, עמ' 3).

205. ח"ז הירשברג, 'רמלה תחנת הבינים לירושלים', **ירושלים – מחקרי ארץ-ישראל** (לעיל, הערה 3), עמ' כג-קכח. המפה בעמ' קכז.

206. האזור שבין הרחובות 'למען ציון' ו'פועלי ציון' סומן למן שנות המנדט הבריטי כגוש 4441. הוא משתרע על 53734 דונם, ובו 187 חלקות. תודה מיוחדת לכרמלה וללנה מן המרכז למיפוי ישראל (מפ"י) על טרחתן הרבה. כיום נותר רק שלט המצביע על רחוב 'פועלי ציון', שאינו קיים, ואילו דרומו של הרחוב 'למען ציון' שאיננו הוסב לרחוב אהרון הכהן (על פי שיחה עם בעלי המקום ואחרים).

(י"ח-כ' בתשרי תרס"ז) לגיבוש מצעה הרעיוני של מפלגתם – 'מצע רמלה'.²⁰⁷ אלא שהמלון הזה ניצב ממש על אם הדרך, ולא סביר שבו נערך אותו כינוס. ייתכן שהכינוס נערך בח'אן שבעורפו של המלון ממערב, ששרידיו עומדים עדיין על תלם.²⁰⁸ כאמור, יהודים נוספים השתקעו בעיר בסביבות השוק וגם במקומות נוספים, אך לא איתרנו את מקומם.²⁰⁹

היזמה לחידוש היישוב היהודי ברמלה מקורה במצוקתם הכלכלית של יהודי ירושלים, בעיקר בני עדות המזרח. היוזמים הניחו שקרבתם התרבותית והמנטלית לאוכלוסייה הערבית תבטיח להם קליטה נוחה, ומאיך גיסא, קרבתן של מושבות יהודה תאפשר להם פרנסה וגיבוי כלכלי. היחלצותה של החברה 'למען ציון' למען היישוב היהודי ברמלה וזרם הפליטים שהציף את יפו ואת ירושלים בראשית שנות התשעים ניקזו אל העיר אוכלוסייה אשכנזית, וזו הטביעה את חותמה על הקהילה במשך השנים. רוב המתיישבים בעיר בשלב א ובשלב ב היו חסרי אמצעים ונעדרי מוטיבציה מיוחדת להשתקע בה ולפתחה. המוסדות המיישבים של הימים ההם, הברון רוטשילד ו'חובבי ציון' (באמצעות 'הוועד הפועל ביפו'), לא ראו טעם בהשקעות כספיות בקהילה המקרית שהתלקטה ברמלה, והעדיפו על פניה את איכרי המושבות. בכך התקשה תחילה לגייס את האמצעים הנדרשים לקיומה של הקהילה, וכאשר נתקבלו כספים מארגונים שונים להצלת הפליטים מרוסיה, הוא העדיף להשקיעם בירושלים ובמקומות אחרים.²¹⁰ 'למען ציון', באמצעות מרדכי אדלמן, תמכה בעין יפה במשך שנים אחדות בקהילה הרמלאית והצליחה לשקמה ולהגדילה, אולם משנת 1895, משפחתו משאביה, היא העדיפה להשקיע את רוב כספה בירושלים, ואת המעט שנותר חילקה בין היהודים בערים הערביות ובכללן גם רמלה, בעיקר למימון עזרה רפואית ולשכר המלמדים. בשל מצבה הסוציו-אקונומי הגרוע

207. במצע לא נזכר אמנם שמה של האכסניה, אולם ידוע שהכוונה למלון ברסלבסקי (י' בן-צבי, **זכרונות ורשומות**, ירושלים תשכ"ו, עמ' 87). בזיכרונותיו ציין יוסף ברסלבסקי, שהאכסניה הדו-קומתית נחכרה מידי שאיע דער בלינדער (ישעיה העיוור) ב-1905 (לעיל, הערה 19, עמ' 112).

208. לדעת צ' אילן, מלון זה עמד מול מסגד אבו-אלעון (Abu el Aun), כיום משרדי הוועדה לתכנון ערים – 'לודים', בפירת הרחובות הרצל ושלמה המלך. בצמוד אליו היה בניין העירייה בתקופת המנדט (צ' אילן, לעיל, הערה 18, עמ' 177). ברם, סביב בניין 'לודים' אין כיום מבנים המתאימים לתיאורו של אילן. לדעתנו (כאמור לעיל), האכסניה ניצבת עד היום על דרך המלך ברחוב הרצל מס' 122, והח'אן הנזכר, בגבה, לימים 'אולמי אשר' לשמחות. ראו גם עדותו (הבעייתית מאוד) של עבד אלוהאב יוסף אבלאסי, באתר 'זוכרות את הנכבה', www.nakbainhebrew.org.

209. על פי טפר (לעיל, עמ' 57) ובכר (לעיל, הערה 62).

210. י"מ הלוי, 'ירושלים', **חבצלת**, י"ט באדר תרנ"ב, עמ' 164-165; י"ל רוזנטל, 'מכתב אל המו"ל', **חבצלת**, כ"ו באדר תרנ"ב, עמ' 172; 'שאלה ותשובה', **חבצלת**, ט' באייר תרנ"ב, עמ' 204-206.

לא הצליחה הקהילה ברמלה לגייס תקציבים משלה להשלמת התמיכה החיצונית, ומוסדותיה הציבוריים עמדו במשך כל התקופה על סף קריסה.

מן הנתונים עולה, שמספרם של יהודי רמלה הגיע בשיאו (1893) לכעשרים משפחות שמנו כמאה ושמונים נפש, אך מספרם הלך ופחת עם השנים, במיוחד לאחר עזיבת הפועלים החקלאיים, כשנתאפשרו מגוריהם במושבות.²¹¹ עובדה זו פגעה גם בפרנסת התושבים הנותרים, שומרי מצוות ברובם, בעלי מלאכה פשוטים, סוחרים זעירים ומשפחות אחדות שמצאו מחייתן מאירוח באכסניות ובבתי מלון.²¹² גם מצבם הכלכלי של תושביה הערביים של העיר הקשה על מציאת פרנסה, כמו גם גידולה והתפתחותה של יפו היהודית, ששאבה אליה כל מי שלא מצא תעסוקה ופרנסה ברמלה ובמקומות אחרים. על פי עדותו של אדלמן, היישוב היהודי ברמלה פסק כשחדלה תמיכת 'למען ציון' ערב מלחמת העולם הראשונה בשל סכסוכים פנימיים קשים. לדבריו, האחרונים שהתגוררו ברמלה היו השר"ב שלמה מירקין, שנתמך בכספי 'חובבי ציון', ומנהלת האכסניה, שרה איטה דיינארד. הבית שהקימה 'למען ציון' הוסב לזמן מה לכותאב, בית ספר תורכי ללימודי הדת, ואחר כך נמסר לאפרים גולדברג, שהחזיק בו עד תרפ"א.²¹³ בתרס"ח תיאר משה סמילנסקי את ה'חדר' המקומי העלוב בבית השוחט והמלמד יוסף אייזיקמן. בביתו, הסמוך לבית הכנסת, פעל סניף הדואר האוסטרי ותלמוד תורה, שבו למדו הפטרה שישה נערים בלויי בגדים וחולניים. נער נוסף למד תלמוד בחדר אחר. הנערים, לדברי המלמד, אינם יודעים קרוא וכתוב ומתנהגים כערבים. בנוסף לאלה מתגוררות ברמלה עוד שש עשרה בנות, מהן שלוש הלומדות בבית ספר מיסיונרי. דלותם של יהודי רמלה זועקת, הפרנסה דחוקה, והשר"ב נאלץ לעסוק במסחר כדי לספק את צורכי משפחתו.²¹⁴

בביקורו בעיר בשנת תר"ס התרשם א"ש הירשברג שהישוב ברמלה מחזיק בקושי, ולאחר ביקורו בתר"ע פסק שאין סיכוי ליישוב יהודי בתוך אוכלוסיית ערבים

211. הודעת לוי אפשטיין בישיבת 'הוועד הפועל ביפו' על חלוקת אדמות ועל עזרה כספית לפועלים הללו ('פּו', **הצבי**, ג' בחשוון תרנ"ד, עמ' ג).

212. על מלכה רבקה רייכנטלר, צדקת ועוזרת לדלים, אשת ר' גדליה, שבהיותם ברמלה היה ביתם בית אש"ל חינם, ראו: פ' גרייבסקי, **בנות ציון וירושלים**, ירושלים תש"ס, עמ' 34.

213. ראו להלן, נספח ב. גולדברג נשאר ברמלה עד תרפ"ט. ראו להלן, הערה 231.

214. חוג'ה מֶסֶה, 'שרטוטים', **הפועל הצעיר**, תמוז תרס"ח, עמ' 10-11 (= **כתבי משה סמילנסקי** א, תל אביב תרצ"ד, עמ' 21-16). על פי מידע אחר לימד במקום ראובן גוטפריד (לעיל), הערה 199). סמילנסקי לא ציין שבאותו הזמן חיו ברמלה חמש עשרה עד עשרים משפחות, רובן של בעלי חנויות (צ' אילן, לעיל, הערה 18, עמ' 170). הוא מנה בשמם את פארסטאט, כהן, יהודי אמריקאי, נשוי לבת ח"מ פֶרֶס ממזכרת בתיה, ישראל גלעזר, אופה, בריינה אשת יודל חסיד, מגבנת גבינות.

פראיים, שמבלעדי האלימות והבקשיש "אין משפט בה"²¹⁵. החילון שעשה שמות במושבות השפיע גם על הקהילה הרמלאית. קהילה זו ניסתה לשמור על אורח חיים מסורתי, אולם זה נפגע אנושות בשל האכסניות, שבחלקן לא נשמרו אמות מוסר, ולפי תיאורי בני התקופה היו מהן קנים של פריצות.²¹⁶

יחסם השלילי של החרדים בחו"ל ושל אנשי היישוב הישן כלפי יוזמי היישוב ברמלה, בכר וראשי 'למען ציון', שבא לידי ביטוי גם בעיתוני הזמן, לא עודד יהודים להצטרף אל הקהילה, שממילא התקשתה לקיים את עצמה. יזמתם הכושלת של בכר ומקורביו ושל אדלמן וועד 'למען ציון' הושכחה במשך השנים, כי לא הוסיפה להם כבוד.

למרות האמור לעיל, ממסד היישוב הישן ניסה לסייע מדי פעם ליהודי העיר, וחרף מצבה הקשה הייתה רמלה אתגר לבעלי הון ולבעלי חזון שניסו לתקוע בה יתד כלכלי. כך למשל, הוצע ליהודים לרכוש את מלונו של הגרמני ריינהולד שנפטר, והובטח שאם ישכילו להנהיג בו סדרים טובים וניקיון יוכלו לעשות עסק טוב, כי רבים האורחים העוברים ברמלה בעיקר בימות הקיץ.²¹⁷ המחירים הנמוכים בעיר ובסביבותיה (בסרפנד) פיתו אנשים לרכוש אדמות ומשקים חקלאיים שעמדו למכירה, אפילו בשותפות עם ערבים.²¹⁸

בתרס"ח יזם המשרד הארץ ישראלי תכניות לייסוד רבעים יהודיים בערים שונות ובהן גם רמלה, אך הן לא קרמו עור וגידים.²¹⁹ כעבור שנים אחדות הוצע ליישב יהודים ברמלה, אף שהייתה "מחוץ להקף של עבודתנו הישובית",²²⁰ אך גם הצעה זו לא נתממשה. את הניסיון האחרון לחדש את היישוב היהודי ברמלה יש ליחס

215. א"ש הירשברג, **משפט הישוב החדש בארץ-ישראל**, ירושלים תשל"ט (ד"צ: וילנה תרס"א), עמ' 133; הנ"ל (לעיל, הערה 8).

216. על התנהגותו המופקרת של ישראל זייגר מראשון לציון ביום הכיפורים במלון ריינהרט ראו: 'רמלה', **חבצלת**, כ"ח בתשרי תרס"ט, עמ' מ. באותה שנה עמד המלון למכירה (**הצבי**, כ"ג בניסן תרס"ט, עמ' 3; שם, ב' בסיוון תרס"ט, עמ' 3).

217. תושב, 'רמלה', **חבצלת**, כ"ו בניסן תרס"ח, עמ' ריד. שם הבעלים של בית המלון התחלף בין ריינהרט לריינהולד. מלונו של ריינהרט הוקם ב-1898. צילומו הוצג בתערוכת הטמפלרים במוזאון הארץ בתל אביב, באפריל 2006.

218. תושב, 'רמלה', **חבצלת**, י' באייר תרס"ח, עמ' רמד; שמ"ר – נטור קרתא רמלה, 'נחלה מבורכה, בחצי חנם', **חבצלת**, כ"ד בחשוון תרס"ט, עמ' צז.

219. לקראת הקונגרס הציוני התשיעי הציע ז"ד ליבונטין ליישב יהודים בערים ערביות. ראו: מ' אליאב, **דוד וולפסון – האיש זמנו: התנועה הציונית בשנים 1905-1914**, ירושלים תשל"ז, עמ' 124. ראו גם: מ' שילה, **נסיונות בהתיישבות – המשרד הארצישראלי 1908-1914**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 184.

220. בן-הדור, 'עתידות רמלה', **הפועל הצעיר**, י"ג בתמוז תרע"ג, עמ' 6-7.

ב"עיר המצער רמלה"

לאפרים דיינארד,²²¹ שעלה לארץ בתרע"ג ושיגר איגרות הסברה ותעמולה לעיתונים היהודיים באמריקה כדי לשכנע את היהודים שם לעלות ולהתיישב ברמלה, אך לא הייתה היענות ליזמתו. דיינארד פרסם מכתב גלוי בעיתון החרות, ולפיו הוא קנה מגרש גדול ברמלה והחל לבנות עליו בניינים. הוא פועל למשוך מתיישבים יהודים לרמלה ולחדש בה את היישוב, שנותרו בו משפחות בודדות.²²² לדבריו יש ברמלה די עבודה לבעלי מקצוע (נגר, סנדלר, חרש ברזל וכו'), והוא עתיד לפתוח בית ספר עברי במקום. הוא מסר לחברה לחקירת הארץ מגרש כדי לבנות עליו לבורטוריה (מעבדה), ונידב אלף פרנק למטרה זו.²²³ דיינארד התיישב ברמלה ב־1914, והתגורר בה עד שגורש מן הארץ ב־1915.

היישוב היהודי ברמלה הלך והצטמצם בשנות המלחמה, ושרידיו המעטים החזיקו מעמד עד ערב מאורעות תרפ"ט. בשנות השלושים התרחב היישוב היהודי באזור רמלה, אך העיר עצמה התרוקנה מיהודיה.²²⁴

221. אפרים דיינארד (לטביה 1846 - ניו יורק 1930) היה סופר ועיתונאי רב־פעלים. עלה לארץ בשנת תרע"ג ורכש מגרש גדול ברמלה מול תחנת הרכבת. בשטח שקנה נטע גן, 'גן אפרים' (Deinard garden Ramleh), שבו פתח קרוב משפחתו, אלימלך פרשקובסקי, מלון על שמו (ראו מודעה בהחרות, ב' בסיוון תרע"ד, עמ' 4). דיינארד טען (הבו תמים – קול מציון אל הקאנגרס הציוני בווינא, ירושלים תרע"ג, עמ' 33), שלישוב ברמלה יש פוטנציאל רב, אולם הוא הוזנח על ידי הציונים, ו'למען ציון' נכשלה בגלל מדיניותה המבוססת על בטלנות ועל נדבות ותמיכות גם בשאר הערים הערביות. בהשפעת דיינארד רכש יהודי בשם טויבקיין מליבאוי כפרת אדמה ברמלה כדי לייסד במקום מושב יהודים. לדברי דיינארד (שם), בכוונתם לייסד בית ספר, בית תפילה ובית מלון, והוא הציע להקים בעיר גם בית חולים או סנטוריום. דיינארד התגורר בשלווה ברמלה ועסק במחקר, בכתביה ובאיסוף ספרים וכתבי יד, עד שנאשם, בזמן מלחמת העולם הראשונה, בהחזקת ספרים אסורים, הועמד לדין וזוכה. למרות זיכוי נעצר ביפו לשבועות אחדים וגורש סמוך לראש השנה תרע"ו. ראו עוד: מ' בן הלל הכהן, מלחמת העמים, מהד' ש' רובינשטיין, ירושלים תשמ"א, עמ' 118, 450; תדהר (לעיל, הערה 42), עמ' 1448-1449; ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים א, מרחביה תשכ"ה, טורים 554-555.

222. אחת מהן של בעל חנות בשם רבינוביץ', שנורה בשעת שוד בחנותו ונפטר בשערי צדק בירושלים (גנבה ורצח ברמלה, החרות, ט' בניסן תרע"ד, עמ' 3).

223. 'חרוניקא', האחדות, ט"ז באייר תרע"ג, עמ' 25.

224. לפי תיאורו של מ' סטבסקי ('אנחנו נוסעים לחולדה', דבר, 11.10.1929), התרוקנו מיהודים גם בנייניו של אפרים דיינארד, שהיה "הראשון והיחיד [!?!] שחלם חלום של ישוב יהודי ברמלה, ושנים לעשרות טפח אותו באהבה ובמסירות".

נתונים דמוגרפיים

השנה	מספר התושבים	מספר היהודים	המקור	הערות
1880	3500		'י בן־אריה, 'שנים־עשר היישובים הגדולים בארץ־ישראל במאה התשע־עשרה', קתדרה 19, תשמ"א, עמ' 138.	
1886		שני נגרים, שני סנדלרים ונגר מלווה	'הדרכים שבהן המלאכה נקנית בארץ־ישראל', הצבי , ה' במנחם אב תרמ"ו, עמ' קנט-קס.	
1887		שני נגרים, שני רצענים, שני חייטים ומשפחת ר' אליעזר	'דברי ימי השבוע', הצבי , כ"ח בניסן תרמ"ז, עמ' כח.	על פי נ"ר [רוקח], 'מהמושבות ומהעירות', חבצלת , כ"ג בשבט תרמ"ט, עמ' קמז-קמח, חמש נפשות.
1888		29 משפחות	'מאה"ק', המליץ , י"ג באייר תרמ"ח, עמ' 845-846.	על פי פ' רוזנצווייג, 'למען ציון', חבצלת , ח' באדר ב' תרמ"ט, עמ' 197-199 - רק 10 נפשות.
1889		31 משפחות!	'הקולוניה החדשה רמלה', המליץ , ג' בכסלו תר"ן, עמ' 3.	דומה שהמספר מוגזם.
1890		15 משפחות שהן 57 נפשות	יודישע פרסה 28, 1890, מובא אצל אליאב (לעיל, הערה 16), עמ' 314; נ., 'רמלה', חבצלת , ה' בתמוז תר"ן, עמ' רסו-רסז (כולם למעט אחד אשכנזים); א"נ, 'רמלה', חבצלת , י"ב באייר תר"ן, עמ' 211-212; ד' בוימגרטן, 'הצופה פני ירושלים', המגיד , כ"ט בתמוז תר"ן, עמ' 221.	ארבעה סנדלרים, חייט, בונה ומסתת אבנים, מתקן מורה שעות, פחח, מעבד עורות ואחדים עובדים בסלילת הרכבת.

ב"עיר המצער רמלה"

	S. Hason, 'Ramleh, The new town', <i>Encyclopedia Judaica</i> 13, Jerusalem 1972, pp. 1540-1541.	66	9611	
שלושה בתי מלון של יהודים.	עובר אורח, 'רמלה', חבצלת , ז' באייר תרנ"א, עמ' 239-238. א"מ לונץ, מורה דרך בארץ ישראל וסוריה , ירושלים תרנ"א, עמ' 84. יודישע פרסה 24, 1891.	30 משפחות 166 168	8561	1891
	דיווחו של הקונסול הבריטי דיקסון, 4 בנובמבר M. Eliav, <i>Britain – 1892 and the Holy Land 1838-1914</i> , Jerusalem 1997, p. 269.		5172	1892
בתרנ"ג מנה היישוב בלוד 25 נפשות. נבנתה בה טחנת קמח והשתקעו בה בעלי מלאכה (אליאב, לעיל, הערה 131, עמ' 262, הערות 4, 5).	'רמלה', האור , כ"ט בכסלו תרנ"ג, עמ' מח. נוסד בה ועד קהילה. ש' הארנשטיין, ספר גבעת שאול , וינה 1893, עמ' 22. י' בן-אריה, ארץ בראי עברה , ירושלים תשס"ה, עמ' 367.	180 107 זרים	3000 5019	1893
בלוד 14 יהודים. על פי וילי במבוס חיו ברמלה בתרנ"ה 66 נפשות (W. Bambus, <i>Palestina – Land und Leute</i> , Berlin 1898, p. 78 מובא אצל אליאב (לעיל, הערה 16), עמ' 314.	א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל , תרנ"ה, עמ' כח-כט. האכר – מנשה מאירוביץ', 'אדות הישוב ברמלה', הצבי 22, כ"ב בסיוון תרנ"ה, עמ' פג.	166 19 משפחות	9611	1895

1896	כנ"ל	כנ"ל	א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל , תרנ"ו, עמ' כב, הערה 1.	הקהילה בלוד התפרקה והיהודים מתפללים ברמלה.
1897	15 משפחות	כנ"ל	'בהמושבות', הצבי , כ"ב באדר ב' תרנ"ז, עמ' קו.	
1899	99	9544	א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל , תרנ"ט, עמ' כז.	בלוד אין יהודים!
1900	99	כנ"ל	בדרכי ציון (לעיל, הערה 18), עמ' 187.	
1901	כנ"ל	כנ"ל		
1902	99	9544	א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל , תרס"א, עמ' כו.	בלוד 7675 תושבים ואין בה יהודים.
1903	99	15000	א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל , תרס"ג, עמ' כב; מ' קרמר, 'שאלו שלום ירושלם', השקפה , ט' בשבט תרס"ג, עמ' 140.	בלוד 9000 תושבים.
1904	כנ"ל	כנ"ל		
1905	50	6500	'מסע ומשא מצרים', חבצלת , ה' בתמוז תרס"ה, עמ' 226.	
1912	קהילה קטנה מאחינו 100		א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל , תרע"ב, עמ' לו. 'קלזנר, עולם מתהוה , אודסה תרע"ה, עמ' 76: משפחות אחדות. D. Trietsch, <i>Palestina Handbuch</i> , Berlin 1912, p. 34.	
1913	קהילה קטנה 6-5 יהודים	7000 10000	א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל , תרע"ג, עמ' לו. 'בן הדור', הפועל הצעיר , י"ג בתמוז תרע"ג, עמ' 7.	בלוד 10000 תושבים.
1917	21		אליאב (לעיל, הערה 16), עמ' 325, הערה 116 – באלול תרע"ז.	

נספח א

טיוטת מכתב אל עזריאל הילדסהיימר, כ"ד ד' ילון, אצ"מ A153/110/2 (סרוק)²²⁵

ב"ה יום ו' תמוז תרמ"ז לפ"ק פעה"ק ירושלם ת"ו
כבוד המאוה"ג נודע לשם ולתהלה חובב עמו וארצו כקש"ת
מוהר"ר עזריאל נ"י המכונה דר' הילדעסהיימער רב דק"ק ברלין יע"א.

רב נכבד!

זה לנו ימים רבים אשר לא באנו בכתובים אל אדוני, ועתה אלצנו דבר יקר ונחוץ
לטובת ישוב א"א לפנות אליו.

הנה יודע אדוני כי זה משנה יסדנו ברמלה מושב מבחורים עושי מלאכה, ועתה
נמצאים כבר שמה בחורים העושים מלאכת חרשת ברזל, ותפירת בגדים, ותפירת
נעלים, ורוקע פחים, ואיש יהודי מחזיק בית אכל כשר.

ויהי בהיות פה זה ירחים אחדים האדון הנכבד זיעמל נ"י וירא את הישוב הזה וייטב
בעיניו מאד מאד ויבן את גדל ערך הרעיון לכוונן מושבות לעבודה בכפרים ולהרחיב
את ישוב הארץ עד כי גם הבטיח לנו להיות לעזר בענין הזה.

ויהי כבוא הבארון עדמאנד דע ראטהשילד הוא ורעיתו הנכבדה לבקר את עירנו
ותתנדב הגבירה הסך אלף פראנק לענין צדקה, ותתן לנו הרשיון לקנות בכסף הזה
חלקת שדה ברמלה, כי ראינו והנה הוצאות רבות עולות עלינו בעד שכירות הבתים
בכל שנה ושנה ונאמר נקנה השדה ובהיות ה' עמנו ונדיבינו יושיטו לנו עזרתם ובנינו
עליה בתים.

ובידענו כי יכיר אדוני את ערך המפעל הזה אשר מעט מעט יפיח רוח חיים חדשים
באף ישוב ארצנו, אמרנו לפנות גם אליו הפעם ולחלות פניו להיות לנו לעזר בענין
הנכבד ולעורר ולשוב ולעורר את לבות אחינו נדיבינו להחיש לנו עזרה וככל אשר
תמצא יד אדוני לעשות בזה יוטב.²²⁶

225. נדפס בכתבי דוד ילון (לעיל, הערה 57).

226. בתרמ"ט עזב דוד ילון את בית ספרו של נסים בכר ומאז לא עסק עוד ברמלה. בספרו
ירושלים של תמוז (כתבי דוד ילון א), ב' ריבלין (עורך ומהדיר), ירושלים תשל"ב, לא נכלל ולו
דיווח אחד על רמלה מכלל 120 ה"מכתבים מירושלים" שפרסם בהמליץ בשנים 1896-1904,
תחת השם "מן המודיעים". בדיווחו על 'למען ציון', ב' בניסן תרנ"ו (שם, עמ' 36), הוא
אמנם שיבח את מטרותיה, ובכלל אלה "החזקת היישוב בערים אשר לא ישבו בהם אחינו
לפנים", אך שמה של רמלה נפקד. בדווחו על פטירת עזריאל הילדסהיימר ציין ילון את
חשיבותו הרבה, אך רמלה אינה נזכרת (שם, עמ' 339-340). בביקורו של נסים בכר בירושלים
בתרס"ב קידם אותו אליעזר בן יהודה בברכה רבה, אך לא הזכיר את רמלה ('השבוע',
השקפה, י"ג בתמוז תרס"ב, עמ' 199).

נספח ב

אדעלמאן אל ד"ר טהון, ירושלים, כ"ז בשבט תרע"ט, אצ"מ L2/203

כבוד מנהל משרד הארצי ישראלי דאקטאר טהאן.
 על מכתבו מכ' שבט הרצוף פה, הנני להשיב בזה. וימחול כבודו אם ארחיב מעט דברי כי זה נחוץ להבנת הענין על בוריו. בית למען ציון ברמלה נבנה בכסף הדאקטאר סלוונדי, לטובת הישוב שיסדה אז חברת למען ציון, שהוא היה אחד מנשיאיה... ע"י שנאת חנם וקנאה נתרבו המחלוקות, וע"ז נתדלדל ונתמעט הישוב במאד. ואע"פכ התמידה החברה לתמוך בו, ברפואות, בחבש, בשו"ב, במלמד, ברוקח, ובשכר דירה לכל יושבי רמלה ועוד ועוד, בתקוה שהישוב עוד יתפתח... אבל יושביה לא שקטו ולא נחו, ויביאו דבתם רעה אחד על השני, עד כי קצה נפש החברה בהם ותחדל מלתמוך אותם... בבית למען ציון שמיועד היה, אבל לא מקדש לצרכי צבור, הושבתי עניים אחדים שעוד נשארו ברמלה לדור חנם, עד שיזדמן קונה יהודי להבית, כי כן פקדה עלי החברה למכור את הבית ולתת את מחירו בבאנק להיות שמה שמור לטובת ישוב רמלה ברצות ה' לחדשו.

בזמן ההוא בא אלי השו"ב מירקין אשר לא ידעתי ובקש ממני שאתן לו רשות לדור בהבית כמו ליתר העניים, ומה גם שע"י ישיבתו שמה יביא תועלת להמושבות הקרובות ולכן תומכת בו גם החברה חובבי ציון (לא למען ציון) ברוסי' בסך חמשים פראנק לחדש...²²⁷ נעתרתי לבקשתו, וישב בהבית כמה שנים חנם. ויהי היום ויבואו אלי אנשים ויודיעוני כי בית למען ציון נהפך לבית בשת, ע"י בנות האלמנה בריינדיל, שגם היא יושבה אז בבית הזה חנם...²²⁸ לא יכולתי לגרשה כי מצאה מגינים במבקרי ביתה גדולי התורקים, ורק אחרי הוצאות בכסף ובזמן, ואחרי השתדלות הרבנים בעקרון וביפו ועוד אנשים חשובים כר"מ פינס ז"ל ור' יעקב גאלדמאן,²²⁹ יצאה מהבית ומהעיר...

227. שלמה מירקין עלה בתרס"ג ליהוד ושימש שו"ב ברמלה בשנים 1905-1914 (תדהר, לעיל, הערה 42, עמ' 3339). אחר כך עבר להתגורר בפתח תקווה ונהנה מכספי קופת הסיוע כפי שנהנה ברמלה. ראו: י' טהון אל ועד המושבה פתח תקווה, י' בכסלו תרע"ו, אפ"ת, 2.29/5; ב' אורן (עורך), **בית הספר "נצח ישראל" בגבורות – תרס"ט-תש"ן – 1909-1990, בית הספר הקהילתי "נצח ישראל" לבנים, בית הספר הייחודי "נצח ישראל" לבנות, פתח תקווה תשנ"א, עמ' 74-75.**

228. ראו תלונת כל יושבי רמלה, המבקשים מאדלמן להחזיר להם את הבית שהשכיר לאישה הממרת את חייהם ומחרבת את היישוב. לדבריהם אין להם מקום תפילה ולא מקום ללון (מכתב להמערכת, **הצבי**, ד' בשבט תרס"ט, עמ' 3).

229. יעקב גולדמן (ירושלים 1856 - תל אביב 1931) היה מזכיר חברת 'עזרת נדחים' בירושלים, ומשנת תר"ן מזכיר עדת יהודי יפו ויד ימינו של שמעון רוקח. מייסד מוסדות דת, חינוך וצדקה בעירו. כתב בעיתוני הימים ההם ופרסם ספרי פרשנות (תדהר, לעיל, הערה 42, עמ' 108-109).

המעשה הזה ועוד דומים לזה משכנים אחרים שהוכרתי להוציאם מבית למען ציון ביד חזקה, גרמו שהחברה למען ציון פקדה עלי שנית למכור את הבית בכל מחיר שהוא... ברם כאשר בא קונה אחד, אמר הש"ב מירקין שלא יצא מבית למען ציון לעולם, כי הוא קנה אותו בקדחת ויסורים שסבל בו. ואם למכירה, צריך הוא לקבל הכסף, חלף האבדות הגדולות שאבד הוא ומשפחתו בגוף ונפש ע"י כל מיני תחלואים רעים... על הש"ב מירקין הגינה אשה אחת בעלת אכסני' ברמלה היא בת מנחם דיינארד ביפו, שהיא היתה היחידה שנשארה עם משפחת הש"ב בעיר זו, אחרי שהישוב פסק.²³⁰ ומפני שידה היתה תקיפה מאד ע"י גדולי הטורקים מכירה, לא עלה בידי להוציא. כאשר הודעתי הדבר לראשי חברת למען ציון וביחוד להרב דאקטאר סלונדי שהוא היה בעל הבית כמעט שלא יכלו להאמין לדברי... היתכן, כתבו, שימצאו בין יהודים כשרים כפויי טובה כאלה, שתחת להודות על החסדים שעשו עמם בתתם להם בית לדור שנים רבות בחנם, עוד יעיזו לדבר דברי מזור כאלה. ומה אומרים הרבנים ועסקני הצבור, הלא עליהם לדעת כי אם יתודעו הדברים האלה בחו"ל, יגרמו לנעילת דלת בפני כל הפעולות שמתרחשות ומוכנות להעשות בארץ ישראל לטובת יושביה. ולכן היתה פקודתם עלי חזקה לגרש את הש"ב מירקין מהבית, גם אם זה יעלה בהוצאות רבות... לא היה בידי למלאות את פקודתם אחרי כי קדמני הקאמאנדאר הטורקי שגרש אותו מהבית ומהעיר...

אמנם ע"ז [על ידי זה] נפל הבית מהפח אל הפחת, כי הטורקים עשו אותו לפתב, היינו בית ספר ללמוד בו דת הקאראן לילדים... כמעט אמרתי נואש והנה בא אלי איש אחד אפרים גולדברג יושב רמלה מלפנים, ויאמר כי יש ביכלתו ע"י שוחד ותחבולות אחרות להציל את הבית, אבל מפני כי זה יעלה לו בדמים רבים, לכן הוא מבקש שכר טרחתו וכספו, שאתן לו לשבת בהבית שלש שנים חנם. כאשר קים את דברו נתתי לו לישב בו שנת תרע"ו, תרע"ז ותרע"ח...²³¹

230. הכוונה היא לשרה איטה בת דוד מנחם דיינארד, אשת אלימלך פרשקובסקי מראשון לציון וקרובת משפחתו של אפרים דיינארד הנזכר לעיל, הערה 221 (תדהר, לעיל, הערה 42, עמ' 1433).

231. אפרים (יהודה) גולדברג (קשינוב 1870 - תל אביב?) עלה בתרס"ג ליפו ובתרס"ט פתח ברמלה חנות ומלון כשרים על דרך המלך. בשנות המלחמה התגורר בעקרון וב-1918 שכר מ'למען ציון' מבנה וחיידש את עסקיו ברמלה. בעת מאורעות תרפ"ט עזב לרחובות (תדהר, לעיל, הערה 42, עמ' 2006-2007). ישראל ברא (פבלוגרד 1874 - תל אביב ?) עלה בתרס"ז, ייסד משרפת סיד בכפר הערבי ענבי ועבר לרמלה, שם התגורר לצדם של שלמה מירקין, ישראל גלזר, בעל החאן, הופמן בעל המכולת ואבא טפר. לימים הנוראים היו מזמינים פועלים למניין (תדהר, לעיל, הערה 42, עמ' 2024-2025). באצ"מ L275/1 שמור דף ללא תאריך וחתומה, שעליו רשומים תושבי רמלה כדלקמן: שלמה מירקין, ש"ב עם אשתו, שלושה בנים ושתי בנות; הירש גלזר, בעל אכסניה, ולו שלושה בנים; ישראל גלזר, חוכר שדות ונחתום, שלו שני בנים, האחד נשוי (על ארבעת האחים גלזר העובדים ביקב בראשון לציון ראו: א' זייד, 'זכרונות העבר הקרוב', דבר, 24.4.1929, עמ' 15); בריינה טוביס חשבונית [?], אלמנה עם שתי בנות; כהן חנוני ואשתו; שפירא [?], עובד באטליז בעקרון, ולו

ככלות השלשת השנים האלו השכרתי לו את הבית לעוד שלש שנים, תרע"ט, תר"ף ותרפ"א. מובן מאליו שגם כסף השכירות תשמור החברה לטובת הישוב בעתיד לבוא. אמנם אם יזדמן גם כעת שו"ב אשר יחפץ להתישב ברמלה לתועלת המושבות, אז נכון אנכי לשלם בעדו שכר דירה: אבל לדור בבית למען ציון לא תרשה החברה בשום אופן שבעולם.

מכבדו ומוקירו מ. אדעלמאן
מורשה חברת למען ציון

נספח ג (מקוצר)

יפו, ט' בניסן תרפ"ב, 7.4.1922, אצ"מ S55/257

הנדון: אפשרות של עבודה והתישבות עברית ברמלה

לפני כשני חדשים החליטה לשכת העבודה יפו, תחת לחץ של חסר עבודה בעד בעלי-מקצוע בעיר – להרחיב את פעולותיה ולחפש שוק של עבודה בסביבות יפו. לשם זה באה בדברים עם הפועלים והפקידים העבריים הנמצאים בלוד, סרפנד ורמלה וסדרה פניה של הלשכה בשביל אינפורמציה ברמלה. הודות לסניף הזה הכניסה הלשכה אל עבודות ממשלתיות שונות סכום ידוע של בעלי-מלאכה שם כגון: מסגרים, נגרים, מכוננים וכו... בימים האחרונים מצאה הלשכה לנחוץ לחקר היטב את מצב ואפשרות סדור עבודה ברמלה ובשביל זה שלחה את הח"מ לשם על המקום – ובזה יכולים אנו למסר סקירה קצרה על מצב הדברים שם.

הישוב הישן ברמלה

ההסתוריה החדשה של הישוב העברי הישן ברמלה מתחילה לפני לערך 25 שנה,²³² שאז היתה עסוקה באפן אקטיבי בהתישבות עברית שמה, החברה "למען ציון", שהיא בכדי להחזיק ולתמך בישוב הרמלאי עברי, היתה משלמת משכרת שבועית ליהודי רמלה (מפי התושבים הישנים). אז ישבו ברמלה גם חלק מפועלי המושבות ראשון-לציון ורחובות, שלפי תקנותיהן אז, לא יכלו הפועלים להשאר במושבה אחר עבודתם, אלא היו מוכרחים ללכת ללון לרמלה. אחרי זה באה ירידה במספר תושבי רמלה; החברה חדלה לשלם, הפועלים קבלו זכות ללון במושבה שעבדו בה, עד כי

אישה ושני בנים; ישראל ברא, שורף סיד, ולו שתי בנות ובן; דובינסקי חייט ואשתו; אבא טפר ואשתו; אהרון כהן, עובד בלוד, ולו בן ותאומים בני שנתיים; שמעיה אליסף, חייט, ולו ארבעה בנים ובת; שלמה כהן, רוקע פחים, ולו שני בנים; אברהם יאשה, רוכל; אבו סלים, רוקע פחים ואשתו; אפרים [?], רוכל ולו אישה ובן בן שנתיים. סך הכול חמישים וחמש נפשות.

232. על פי חשבון זה התחדש היישוב היהודי ברמלה ב-1897!

ב"עיר המצער רמלה"

שנים אחדות לפני המלחמה היה מספר תושבי רמלה קטן מאד. ובזמן המלחמה ירד עד 2-3 משפחות.

חובבי ציון החזיקו בישוב הרמלאי בזה ששלמו משכרת חדשית לשוחט אבל גם זה פסק עם התחלת המלחמה, ועכשו השוחט מקבל או יותר נכון הבטיחו לו את משכרת מהועד הדתי בירושלים וההבטחות נשארו על הניר.²³³ מהיהודים של הישוב הישן נשארו ברמלה משפחת הא' אפרים גולדברג, בעל המלון העברי שנמצא שמה לערך 15 שנים, והמשפחה של דיינרד, או כמו שקוראים להם התושבים הערבים: משפחת שרה, על שם בעלת הבית שהיא היא אשת-חיל, המפרנסת, מחנכת ומגדלת את כל בני המשפחה.

הישוב החדש

מאחרי הכבוש הולך וגדל מספר התושבים ברמלה העברים במדה זעומה מאד. כיום נמצאות שמה שתי המשפחות הנזכרות. משפחת גולדברג – 3 נפשות; משפחת דיינרד – 5 נפשות, שני חתניה ביחד 5 נפשות; משפחת השוחט – 2 נפשות (3 שנים ברמלה); משפחה מאנגליה, בנאי – 4 נפשות; 2 משפחות ספרדיות מדמשק – חיטים, חמש נפשות; משפחת רופא-עינים – 3 נפשות, שני חדשים ברמלה; 2 פקידים בממשלה, רוקים, 1-1/2 שנה כל אחד ברמלה; שערן אחד מהעולים החדשים, ימים אחדים; 2 תפרים, לערך 2-1/2 שנים, מהעולים החדשים; פקיד אחד מפלוגת המעופפים – 1-1/2 שנה.²³⁴ בסך-הכל לערך 35 נפש. אלה התושבים יכולים להחשב בתור קבועים ברמלה פחות או יותר ועובדים בעיר ובשביל העיר גופא. חוץ מאלה התושבים היהודים הקבועים נמצא שמה מספר של עובדים הנמצאים שמה רק באופן זמני: פלוגה של טלפוניסטים, של 15 איש; קבוצה של ארבעה פועלים העובדים במכבשים על הכביש יפו-ירושלים, וקבוצה של בנאים בת 30 איש, הבונה בית-מושל מטעם המשרד לעבודות צבוריות – אלה נמצאים ברמלה לערך חצי שנה וישארו שמה עוד שנים עד ארבעה חדשים. (בהתחלת הקיץ עומד להפתח בית-חרשת של גוזז על ידי יהודי אחד מיפו). (זה לא לפרסום).

נכסי דלא נידי צבורי ופרטי

קרקע יהודי צבורי נמצא ברמלה מעט מאד, היינו: המגרש של "למען ציון" – העומד ריק עד עכשו – לערך דונם. חוץ מזה שייך עוד לחברה הזו הבית הגדול שבו נמצא ההוטל של גולדברג. ההוטל הזה נמסר למר גולדברג בתנאי (על פי עדות תושבים יהודים וערבים) שאם ימצא ברמלה מספר של יהודים, היינו "מנין", הבית עובר אליהם בתור בית צבורי. כתוצאה מתנאי זה מרננים אנשי רמלה שהפונדקאי מביט

233. הכוונה לשלמה מירקין.

234. איש חיל האוויר הבריטי.

בעינא בישה על התרבות היהודית שמה, יען כי זה יגרם לו נזק "חזקתו" על הבית הנזכר...

קרקעות של אנשים פרטים ישנם ברמלה: 30 דונם כרם ומגרש השיכים למשפחת דיינרד, סמוך לתחנה, ועל המגרש בית מרווח של המשפחה הנ"ל, והבית משמש להם בתור מלון, לערך 7 דונם של מר טופקין מיפו – החלקה הזאת נמצאת מול מלון מר גולדברג...

אנו מסכמים:

דעתנו היא, שהועד הפועל של הסתדרות העובדים, ההנהלה הציונית בא"י והועד הלאומי – צריכים להתמסר ליצירת ישוב עברי עובד ברמלה. עד כמה שזה נוגע לשכונה עברית, הרי לשם זה נחוץ יהיה לשלח לרמלה ועדה של מומחים שתחקר היטב את המצב לכל פרטיו וגם על דבר האדמה העומדת להמכר. – עד כמה שבזמן הראשון יוגבל הדבר בסדור בעלי־מקצע בודדים – הרי נחוץ בשביל זה איזה פונד – לערך 200 ל"מ [= לירה מצרית] לבנינים; -200 ל"מ – הלואות לבעלי־המקצוע שיוכלו לסדר את בתי־מלאכתם, כגון: אופה, נגר, צלם וכו... ולערך 20 ל"מ לנסיעות של האנשים שמה, לחקירות וכדומה.

אנחנו בטוחים כי הכספים האלה יושבו חזרה במשך זמן קצר לבעליהם. סדור בעלי־מקצע עבריים ברמלה וגם התישבות ברמלה – זהו דבר אפשרי וצריך להוציא את זה יפה שעה אחת קדם. ואחרי רמלה – לוד...!

בשם לשכת העבודה:

חתום: יוסף יודלביץ.²³⁵

235. יוסף יודלביץ (לידה 1886 - כפר סבא 1972) עלה לארץ בתרס"ח ועבד בחקלאות. הקים משק בכפר סבא ושימש בתפקידים שונים, כגון במפעל המים בעירו, בהנהלת אגודת 'משק' ובהנהלת 'תנובה' אקספורט. פרסם מאמרים בקונטרס, בהפועל הצעיר ובדבר. זיכרונותיו התפרסמו בתוך: 'י' שרת ונ' תמיר (עורכים), **אנשי העליה השניה – פרקי זכרונות**, ג, תל אביב תשל"א, עמ' 37-42, 191-199. ראו גם: תדהר (לעיל, הערה 42), עמ' 5169; ג' קרסל (עורך), **יוסף יודלביץ – זכרונות ורשמים של איש העליה השניה**, תל אביב תשל"ב.